Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

«Шын» солуннуң чагыдылгазы уламчылавышаан. Солунну чагыдып алырынче далажыңар!

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

№ 215 (14937) 1992 чылдың ноябрь 5, четверг
Солунга ат салган шагы 1:
Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

РОССИЯНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧУРТТУҢ ХАМААТЫЛАРЫНГА КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг ада-чуртчулар!

Бо чоокку хүннерде белен эвес шиитпир хүлээп алыр ужурга таварыштым. «Соңгу-Осетин ССР-ниң болгаш Ингуш Республиканың девискээрлеринге онза байдалды киирер дугайында» Чарлыкка ат салдынган.

Соңгу-Осетин ССР-ниң девискээринге, а ол ышкаш Ингуш Республиканың девискээринге ноябрь 2-ден эгелеп бир ай хуусаалыг онза байдалды киирген.

«Онза байдал дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр ол хуусаада эргелеп башкарылганың тускай хевирин кылдыр түр чагырганы киирген. Чагырга даргазынга чазактың даргазының оралакчызы **Георгий Степанович Хижаны** томуйлаан.

Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозунга, Россияның Айыыл чок чорук министерствозунга, Камгалал министерствозунуң ында берип каан күштеринге удур туржуп турар талаларны аңгылаар, хамаатыларның айыыл чок чоруун камгалаар база онза байдал чурумун хажык чок хандырар талазы-биле хемчеглерни боттандырарын даасан.

Шак ындыг шиитпирни байдалды чогумчударының өске аргалары түңнел бербес апарган чүгле ындыг эң кыдыкы таварылгада хүлээп алыр.

Ол девискээрде байдал чогум-на ындыг чадада четкен. Чөрүлдээ муң-муң тайбың чурттакчыларны айыылга чыгаан, ол ам безин хөй-хөй өг-бүлелерге кажыдалды чедирген. Кыш дүжүп кел чыдар үеде оларның он-ону бажынбалгат, эт-херенги чок арткан, когарааннар база бар.

Тус черде эрге-чагырга органнарының бууралының, Соңгу Осетияның дыка улуг девискээринге анархия, башкарылга чок чорук, кандыг-даа кыдыг-кызыгаар чок күштеп күчүлээшкинниң айыылы шуут илдең апарган.

Девискээрде болуп турар чүүл дээрге ингуш болгаш осетин улустарның месилдежиишкини-дир деп турар медеглелди шиитпирлиг-биле буруу шаап тур мен. Чөрүлдээни калчаалыг националистер өскүткен, а ында чоннар оларның хаңныг планнарының долаазында кирген.

Олар ону сталинчи үениң биске арттырганы хөлчок нарын девискээр айтырыын чөптүг шиитпирлээр дээш кылган дээрзинге бүзүревейн турар мен. Ужур-дүрүм чок боо-чепсектиг удур туржуушкун кандыг-даа эки чүвеге чедирбес, националдар аразында чөрүлдээлерни улам-на чидиглендирер.

Кижилерни калчаалыг авантюраже хаара тудар бодап турарлар-дыр. Акы-дунма өлүрүүшкүннүг чөрүлдээже соңгу Кавказтың кожа республикаларын киир тыртып, ол бүгүнү Россияның бүгү мурнуу кезээнче хөрлээледирин кызыдып турар-дыр.

Ону ынчалдырып болбас херек. Бүгү чоннуң соңгааны Президент эргем-биле, чонга болгаш күрүнеге берген даңгыраамны күүседип, эң шиитпирлиг-биле база харысалгалы-биле медеглээрим болза: кем-буруулуг бодалдарны болгаш хөделиишкиннерни болдурбас. Российжи черде хан төгүүшкүнүнүң одаан өжүрер. Хамаатыларның тайбың амыдырап-чурттаар эргезин катап эгидер.

Ийи республиканың аразында девискээр маргылдаазын шиитпирлээриниң чүгле чаңгыс оруу бар — **тайбың чугаалажышкыннар**, анаа сонуургалдыг бүгү талаларның эрге-ажыктары илереттинген турар ужурлуг. Ол черлерге шагшаандан бээр аңгы-аңгы чоннарның төлээлекчилери чурттап келген. Оларның аразынга өжээн оларны шуптузун чүгле аас-кежик чок болдурар.

Тургустунуп келген байдалдарда кол-ла чүве — канчап-даа тургаш удур туржуушкунну болгаш хан төгүүшкүнүн соксадыры — ынча деп санап келген болгаш санап турар-даа мен. Ол сорулганы чедип алыр, кижилерге топтуг амыдыралды катап эгидер дээш, боо даажы-биле чугаалажырындан дугуржулганың дылынче шилчип, дугуржулгаларның күүселдезиниң контролюнче шилчиир дээш ам онза хемчеглер алдынып турар.

Чөрүлдээ девискээринде болгаш ону долгандыр чурттап турар хамаатыларга, ингуш болгаш осетин улустарга, Россияның бүгү улустарынга, чүдүлгелиг болгаш чүдүлге чоктарга-даа кыйгырыым болза: бо харысалгалыг үеде хамааты болгаш патриотчу харысалганы, туттунуп билир чорукту илередиилинер. Силерниң өг-бүлелеринерге тайбың дээш маргылдаалыг айтырыгларны ылап чөптүг база магадылалдыг таарыштыр шиитпирлээри дээш российжи шериг албанныгларының тайбынчыдылгалыг күжениишкиннерин деткииринче силерни кыйгырып тур мен. Оларның сорулгазы чаңгыс — чөрүлдээ девискээринге тайбыңны катап тургузары.

Б. ЕЛЬЦИН.

Садып алыкчыларның эргелерин камгалаар болгаш спекуляцияны болдурбас талазы-биле хемчеглер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Акциз үндүрүү немээр барааннарны садыглаарын чурумчудар, хереглел рынокунга спекуляция (чиженнээри) илерээшкиннерин болдурбас болгаш садып алыкчыларның эрге-ажыктарын камгалаар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Доктааткан чурум ёзугаар акциз үндүрүүн онаар аъш-чем болгаш аъш-чемниң эвес барааннарны садарынга 1992 чылдың декабрь 1-ден эгелеп лицензияны (чөпшээрелди) киирер.

2. Россия Федерациязының Садыг талазы-биле комитеди Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу, Россия Федерациязының Күрүнениң үндүрүг албаны, Россия Федерациязының Юстиция министерствозу болгаш өске-даа сонуургалдыг министерстволар база ведомстволар-биле кады акциз үндүрүү онаар барааннарны лицензиялаар дугайында чижек дүрүмнү ийи неделя хуусаада ажылдап кылыр болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва база Санкт-Петербург хоорайларның күүсекчи эрге-чагырга органнарынче чорудуп бээр.

Улус депутаттарының чер-чер Советтеринге акциз үндүрүү немээр барааннарны сатканы дээш оларны сайгарганындан киирер деп чарлааны орулгага дүүштүр төлевириниң хемчээлин доктаадырын сүмелээр.

3. Бо Чарлыктың 1 пунктузунда айыттынган барааннарны садарынга лицензияны ол барааннарны садар девискээриниң күүсекчи эрге-чагырга органнары бээр кылдыр доктаадыр.

4. Россия Федерациязының Чазаа юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш тус-тус кижилерниң барааннар садарының чурумун үрээни база чогуур лицензиялар чок садыглаашкыны дээш харысалганы күштелдирер талазы-биле саналдарны бир ай хуусаада киирер.

Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозу Россия Федерациязының Садыг талазы-биле комитединиң Садыг, барааннарның шынарының болгаш садып алыкчыларның эргелерин камгалаар талазы-биле күрүне инспекциязы база чер-черде күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле кады тус-тус кижилерниң болгаш юридиктиг эргелиг албан черлериниң үүрмектеп садар садыг четкизинден өске өртек-биле садар сорулгалыг барааннар бөлүүн садып алыр эрге-хоойлуга дүүшпес ажыл-чорудулгазын болдурбас талазы-биле хемчеглерни алыр.

Россия Федерациязының Президентизи
Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1992 чылдың октябрь 29.
№ 1311.

АКЦИЗ — иштики хереглелдиң калбаа-биле ажыглаар барааннарынга (арага аймаа, таакпы, чигир, дус, серенги болгаш өске-даа) немелде үндүрүг.

ЭЛЭЭДИЛЕР КЛУВУ

Шагаан-Арыг хоорайда «Элээди уруглар клувунуң» төвү ажыттынган. Ол клубта өөреникчилер кичээлдерден дашкаар үезинде янзы-бүрү бөлгүмнерге, спортчу секцияларга киржип болур аргалыг болуп турарлар. Мында аъш-чем кылырының, дааранырының, бойдус камгалалының, моол дыл шингээдириниң бөлгүмнери, шыдыраа, теннис спортунуң секциялары ажылдап турар.

Клубтуң директору Чечек-оол Комбуевич Көк-оол:

— Элээди уруглар-биле ажылды мынчаар тургузары кижизидилге ажылында чаа чүүл болбайн канчаар. Ынчангаш бисти районнуң өөредилге килдизиниң деткип турары-даа бо, эт-херексел-биле эки хандырып тур. Ам мында 175 өөреникчи хаара туттунган, оларның башкылаашкынын 6 башкы хандырар. Бистиң ажылывыска хоорайның № 2 школазы эки дузаны көргүзүп турары өөрүнчүг. Ажылдай берген черивис эрги общежитие чүве, оран-савага хөй тудуг септелгези херек. Бо талазы-биле чугаа кылып тур бис. Ажыл черле чүгээр угланып, баштаныр ужурлуг — деп чугаалады.

Элээдилер клувунга барган хүнүвүсте ында районнуң өөреникчилериниң шыдыраа маргылдаазы болуп турар болду. Келген командалардан бирги черни Шагаан-Арыгның № 2 школазы, ийиги-үшкү черлерни Хайыракан, Торгалыг школалары ээлээннер.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ХЛЕБ ӨРТЭЭ УЛГАДЫР БЕ?

Эрткен понедельниктен эгелеп бистиң кожавыс Хакасияда кызыл-тас далганындан быжырган бир булка хлебтиң өртээ 22 рубль, а бир литр сүт 11 рубль чедир улгады берген. Ынчангаш Чөөн Сибирь зоназында ол продуктуларның өртек-үнезин чыл эгезинде турганы хевээр арттырып алган чер чүгле бистиң Тыва боор турар. Тываның Президентизи болгаш Чазаа хлеб, сүт өртээн чүге улгаттырбайн турарыл, ол продуктуларның өртээ дөмей-ле улгадыр апаар болгай дээн утказыг айтырыглар тургустунуп кээп турар.

Оон аңгыда республикада ажылдап турар кижилерниң ажыл төлевири чоорту өскен. Сентябрь айда байдал-биле алырга, республикада ортумак ажыл төлевири беш муң рубль чедир өскен. Пенсионерлерниң акшазы база өзүп турар. Пенсияның хемчээлин ноябрь 1-ден эгелеп база катап өстүрген. Ынчангаш «соңгу чүк немелдези-биле» катай алырга, биске пенсияның кудуку хемчээли айда 2925 рубль болур.

Бо бүгүнү барымдаалап көөрге, хлеб болгаш сүт өртээ улгатса-даа, республиканың чону улуг бергедээшкинге таварышпас ышкаш кылдыр сагындырар. Ынчалзажок Президент болгаш Чазак ол айтырыгны шиитпирлээрин каш удаа соңгаарладып келген болгаш соңгаарладып-даа турар. Политиктиг нарыыдаашкын азы социал дүшкүүрлүг чорук болу бербезин дээш ынчап турар бе? Бо болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле Президентиниң парлалга секретары **Роман Тас-оол**-биле бистиң корреспондентивистиң аразынга мындыг янзылыг чугаа болган:

Р. Тас-оол:

— Ийет, Президентиниң айтыышкыны-биле Чазак эрткен неделяда бо айтырыгны чугаалажып көрүүн соңгаарлатканы. Хамык ужур сезиглениишкинде азы коргуушкунда эвес. Бүгү чүвениң өртек-үнези чер болганда кайы хире улгадып турарын Тываның чону эки билир. Россия Федерациязының кайы-даа девискээринде аъш-чемниң өртээ дыка улгаткан. А бисте ажыл төлевири улгадып, пенсияның хемчээли өзүп турза-даа, Чазак болгаш Президент хлеб, сүт өртээн улгаттырарын далашпайн турар. Оппозицияда турар күштер чидиг шүгүмчүлел кыла бээр ирги бе дээш ынчап тур боор деп чамдык кижилер бодай бээр чадавас. Ол ындыг эвес. Хамык ужур коргуушкунда, сезиглениишкинде эвес деп база катап чугаалап каайн.

Республиканың Президентизи, Чазаа практиктиг ажыл-чорудулгазынга кижилерниң холга ап турар ниити акша-көпеезин эвес, а боттуг байдалдарны барымдаалап көрүп турар.

Ону бадыткаары-биле чамдык чижектерни көргүзүп көрейн. 1989 чылда болган чизеден алырга, республикада 39 муң 895 өг-бүле бар боор турар. Оларның барык 11 муң хирези алдыдан хөй кижилиг боор турар. Бүгү өг-бүлелерниң чартыктан хөй кезии хөй уругларлыг. Ындыг өг-бүлелерде 75 муң 712 кижи чурттап турар. Ол дээрге Тываның бүгү чонунуң дөрттүң бир кезии-дир. А бистиң келир үевис бичии чаштарны азырап өстүрери, эртем-билигге өөредири — күрүнениң, чазактың хүлээлгези болур.

База бир чижек. Ол-ла чизеден алырга, республикада 34 муң 540 пенсионер бар боор турар. Оон аңгыда, күрүне азыралында өскүстер, аарыг-аржык болгаш өске-даа хөй кижи бар болгай. 75 болгаш 35 муң деп чурагайларны кадыптарга, республикада амыдыралынга чединмес кижилерниң саны чүс муң ажа бээр. Ол дээрге Тываның бүгү чонунуң үштүң бир кезии-дир. Бо кижилерниң амыдырал-чуртталгазын, ажыы-биле чугаалаарга, иштиг-хырнын бодааш, Президент база Чазак кол чем болур хлеб биле сүттүң өртээн улгаттырбайн келген.

Ам мындыг чижекти чугаалап көрейн. Бир эвес республиканың хлеб заводтарының быжырып турар хлевиниң өртээн оон бот-үнези-биле сада бээр болза, бир булка хлеб 36 рубль болур.

Корреспондент:

— Ынчап баарга, беш-алды кижилиг өг-бүле бир айда чүгле хлеб садарынга үш муң хире рубльди үндүрер апаар ышкажыл. Бүгү чүвениң өртээ дөмей-ле улгадыр. Хлеб болгаш сүт айтырыын Президент база Чазак кандыг янзылыг шиитпирлээр деп бодап турарыл?

Р. Тас-оол:

— Президент бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээрин Чазакка каш удаа дагаан келген. Бир эвес хлеб өртээн мурнуку хевээр арттырып каар болза, дотация дөмей-ле чедашпас дээрзин санаашкыннар көргүскен. Чазактың төлээлери бо айтырыгны чугаалажыры-биле Москвага каш удаа чораан. Ажыы-биле чугаалаарга, дузаламчы акша дилеп. Каш янзы аргаларны сайгарып көрүп турар. Хлеб өртээ бо хевээр туруп болдунмас деп чүве шуут билдингир апарган. Хлеб болгаш сүттүң өртээ улгады бээрге амыдыралынга чединмес хөй уругларлыг өг-бүлелерге, инвалидтерге болгаш өске-даа кижилерге кандыг янзылыг дуза көргүзерин, оларның эрге-ажыын камгалаарын Чазак өөренип көрүп турар. Ындыг категорияның кижилеринге немелде акша, дузаламчызын көргүзери-биле ол акшаны кайыын, кандыг янзылыг тып алырын шиитпирлээрин Президент Чазакка саналдаан. Ам безин амыдыралынга чединмейн турар кижилер республикада хөй. Чоннуң социал камгалал министерствозунуң берген медээзинден алырга, республикада ындыг кижилерниң саны 62 муң чедип турар. Ол хире хөй чонну аш-чутка таварыштырар эвес. Оларга дузалаарының айтырыы черле шиитпирлеттинер апаар.

Корреспондент:

— Бир булка хлебтиң бот-үнези азы ону быжырып алырынга үнер чарыгдалдар 36 рубль дидинер. Аар-ла-дыр. Өртек улгады бээрге, бир булканы каш рубль-биле садып ап болур бис?

Р. Тас-оол:

— 15-16 рубль-биле. Чогуур органнарның баш удур санааны ындыг. Ол дээрге анаа далгандан быжырган хлебтиң өртээ-дир.

Сандро МААДЫ,
«Шынның» корр.

МУРНУВУСТА КЫШ, БАЙДАЛ НАРЫН

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу мал ажылынга эрткен тос айларның түңнелдериниң болгаш 1992—1993 чылдарда кыштаглаашкынга организастыг ажылдарның сорулгаларының дугайында девискээр аайы-биле хуралдарын Кызылга, Чадаанага болгаш Самагалдайга эрттирген.

Чадаана хоорайга эрткен хуралга Бай-Тайганың, Барыын-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң, Өвүрнүң көдээ ажыл-агый ажылдакчылары, специалистер, мал ажылының бригадирлери база республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң харысалгалыг ажылдакчылары киришкен.

Бо эртип турар чыл республиканың көдээ ажыл-агыйынга кончуг берге үелерниң бирээзи болган. Кыштаглаашкын нарын байдалдарга эрткен. Оон соонда чайгы үеде кандаашкын. А күс мал чеминиң белеткелинге бергедээшкиннерни болдуруп, үр үеде чаъс-чайык үргүлчүлээни, дүжүт ажаалдазынга, тарааның быжарынга улуг моондакты болдурган. Бо бүгү чүүлдер мал бажын көвүдедиринге, оон продуктулуг чорууң бедидеринге база четчир санныг шынарлыг мал чемин белеткээринге багай салдарны чедирген болуп турар. Ооң түңнелинде эрткен тос айларда эът бүдүрериниң планы чүгле 45 хуу күүсеттинген. Оон аңгыда дүктү 74 хуу күүсеткен. Тос айларда эът дужаар планын чүгле Мөңгүн-Тайга районнуң ажыл-агыйлары күүсеткен болуп турар. А сүттү республиканың сес районнары элээн саап алган. Ол дээрге Бии-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем Таңды, Кызыл, Тожу, Эрзин болгаш Чөөн-Хемчик районнар-дыр.

А дүк талазы-биле Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Эрзин районнар чүгээр көргүзүглүг болган. Ниитизи-биле алыр болза, көдээ ажыл-агыйда байдал нарын.

Бир эвес эрткен чылдың октябрь 1-ниң деңнели-биле алыр болза, бо чылдың ол үезинде байдал дыка берге болуп турар. Чижээлээрге эът бүдүрерин 45 хуу кудулаан. Азы 7874 тонна эътти чедир бүдүрбээн бис. А сүттү 4 муң тоннаны, дүктү 470 тоннаны чедир албаан бис. Оон аңгыда 9 миллион кезек чуурганы база чедир албаан. Барыын-Хемчик Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик Сүт-Хөл, Таңды, Бии-Хем болгаш оон-даа өске районнар сүт саалдазын кудулаткан. А Сүт-Хөл, Тес-Хем, Улуг-Хем Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарның ажыл-агыйлары эът бүдүрериң дыка эвээжеткен болуп турар.

Бо чылдың эрткен 9 айларының дургузунда республикада мыйыстыг бода малдың саны 12 муң 270 башка кызырылган. Ооң аразында 2600 ажыг инек хораан. 145 муң ажыг хой, өшкү чидип хораан. Барык 1300 баш чылгы мал өлген. Бо талазы-биле Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик болгаш Өвүр районнарда байдал кончуг нарын болган. А бир инекке онааштыр алыр болза, чедир сагбаан сүдүвүс 47 килограмм болуп турар. 100 баш инекке онааштыр чүгле 48 бызааны алдывыс, а хураганны болгаш анайны ортумаа-биле 61 башты алган. Ынчангаш ниитизи-биле алырга, 74 муң 998 баш малды чидирген болуп турар бис. Бо бүгү чүүлдерниң кол чылдагааны — 1991-1992 чылдың кыштаглаашкынынга эмин эртир багай белеткенгенивистиң уржуу болуп турар.

Амгы үеде байдал кандыгыл? Бо хүннерде республиканың ажыл-агыйларында бода малдың 480 кажаалары, а хойга болгаш өшкүге — 2437 кажаалар бар. Ындыг-даа болза, инек кажааларының чүгле 72 хуузу кыштаглаашкынга белен, а өшкү-хойнуң — 84 хуузу болуп турар. А малчыннарның 4070 бажыңнарының 2850-ни септээн. 1175 чунар-бажыңнарының чүгле 705-и кышка уткуштур септеттинген. Сүт-бараан фермаларында столоваяларның болгаш буфеттерниң байдалы багай, оларны септеп-селиээн хевээр. Оон аңгыда, чунар өрээлдер, эмнелге пунктулары база эрги байдалдарда артпышаан.

Чамдык ажыл-агыйларның аразындан Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы», Таңдыда «Революцияның чалбыыжы», Каа-Хемниң «Бүрен», Бии-Хемниң «Кызыл тараачын» ажыл-агыйларында, сүт-бараан фермаларында кыштаглаашкынга уткуштур улуг ажылдарны кылган.

Кышкы үелерде малды тургузу азыраар болгаш чемгерер талазы-биле кылыр ужурлуг чүүлдерни боттандырбааны улуг дүвүрелди болдуруп турар. Ылаңгыя төп зонаның чамдык ажыл-агыйлары малды тургузу азыраарынче кичээнгей салбаан чоруктар хаая эвес. Олардан «Межегей», «Кызыл тук», «Шамбалыг», «Улуг Октябрь», «Искра», «Хорум-Даг», «Большевик», «Хайыракан» дээш оон-даа өске. Бо бүгүнүң түңнелинде сүт саалдазы дыка кудулаан. Чүгле 7 хонуктуң түңнели-биле алыр болза, сүт саалдазы 7 тоннага эвээжээн.

Районнарда көдээ ажыл-агыйның специалистери, удуртукчулар, ажыл-агыйларның директорлары, колхозтар даргалары эрткен чылдың бергедээшкиннерин мынчага өөренип көрбээн.

Сөөлгү чылдарны алыр болза, малдың уксаазын экижидер ажыл шуут чорбастаан. Малдың баш санын контрольдаар болгаш учёт кылыры херек кырында чок болуп келген. Ылаңгыя малды үешаанда тарып боозадырында четпестер хөй болганын айытпас арга чок. Төп зонаның чамдык ажыл-агыйларында аныяк мыйыстыг бода мал ийи-даа чыл дургузунда кызырап келген. А ол черлерниң удуртукчулары, специалистери ону херекке албайн келген. Чамдык специалистер бүгү байдалдарны холга албайн, харын-даа бир хүнде кайы хире сүт саап алдынып турарын безин билбейн турар. Оон шынары кандыгыл, өртээ кайы хире болурул деп чүвени сонуургавайн турар. Ажыл-агыйларның директорлары кандыг малды сатса экил, оон ленги, шыдалы кайы хирел деп чүвени шуут билбейн турар.

Эрткен тос айларның түңнелинде сүттүң шынары кандыг болуп турарыл? Ам көрүп көрээлинер. Бирги сорттуң сүдү 10 муң 738 тонна, сорт чок сүттүң саны 1238 тонна, шынар чок болганы дээш 120 тонна сүттү дедир эгиткен. Моон түңнелинде 4 миллион 116 муң рубльди чидирген бис. Мааңа Тожунуң, Каа-Хемниң, Бии-Хемниң, Улуг-Хемниң ажыл-агыйлары хөй карылгалыг болган.

Ажыл-агыйларда бо хүннерде сүт хынаар лабораториялар, пунктулар ажылдавайн турар. Чамдык черлерде ол талазы-биле специалистер чок, сүт арыглаттынмайн турар. Дезинфекция ажылы чорбайн келген. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң ветеринария албаның база бир багай ажылының түңнели ол деп санаар апаар.

Сөөлгү үеде республиканың мал ажылында кончуг нарын байдал тургустунган. Ол чорук ам оон баш санының кызырлыринга чедирип болур байдалдарда келген. Эрткен чылдың кыштаглаашкынының үезинде Мөңгүн-Тайгага, Өвүрге болгаш Барыын-Хемчик районнарга тывылган аарыгның түңнелинде дыка хөй сарлык аарыгдан өлүп хораан. Ол аарыгларның тывылган кол чылдагааннары — 1991 чылдың август-сентябрь айларында Мөңгүн-Тайга районнуң зооветспециалистери малдың аарыгларынга удур профилактика ажылдарын долузу-биле чорутпаанында деп санаар. Ылаңгыя чоннуң хуузунда мал-маганың үезинде тарыыры чоруттунмааныңда. Оон ыңай ол черлерниң мал-маганы Барлык-Бажынга, Ак-Адырга, Кара-Ховуга болгаш кожа Моолдуң одарларынга кирип турганында база чылдагааннар бар. Аргажок байдалдарның ужурундан 1991 чылдың декабрьда, 1992 чылдың январьда арганчорган малга вакцина салганындан ол ажылдар эки түңнелдер бербээн. Ынчангаш чумадан болза 1621 баш сарлык өлүп хораан. Чамдык ажыл-агыйларда малдың бруцеллезтан аарыыр чоруу уламчылавышаан. Оон аңгыда чоннуң хуузунда мал-маганы дыка хөй черлерде аарыгларга алзып турар. Анаа удур профилактика ажылдары барык чорбайн келген.

Бир эвес бо чылдың эрткен тос айларының дургузунда чылгы малды вакциналаары чүгле 60 хуу, бода малды — 64, шээр малды 72 хуу чорутканда болза, байдал дыка дүвүреңниг болуп артпышаан. Малдың кеш аарыглары база нептереп турар. Сүт-бараан фермаларында малдың кодурлаары чыл санында уламчылап турар. Ындыг ажыл-агыйларга «Хорум-Даг» колхоз, «Искра» совхоз хамааржыр. Малдың кеш болгаш өске-даа аарыгларының үнүп турар кол чылдагааны — ажыл-агыйларның специалистериниң олутпайынга болгаш тоомча чок чоруунда дээрзин ажыы-биле чугаалаар апаар. Чүге дизе бүгү аарыгларга удур ажыглаар эмнер болгаш препараттар бо хүннерде долузу-биле четчир болгаш артар.

Сөөлгү чылдарда районнарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң специалистери, удуртукчулар малдың тарып боозадылгазынче болгаш ооң баш санын өстүрер ажылче шуут сагыш салбастаан деп болур. Чүгле бо күзүн безин 402 муң хойнуң сула эдержилгезин болгаш тарып боозадылгазын чорудар ужурлуг. Бо талазы-биле 103 пунктуну белеткээри көрдүнген турган. А бо хүннерде оларның чүгле 5-и белен болуп турары дүвүреңниг.

Чамдык ажыл-агыйларның зооветспециалистери ол пунктуларны белеткээринче болгаш тарып боозадылга ажылдарын организастаарынче кичээнгей салбайн келген, харын мырыңай ол пунктуларда кымнар ажылдап турарыл, чүү херегил, кажан эгелээрил, кажан доозарыл дээн ышкаш айтырыгларны шуут билбес болуп турары кайгамчык. Боозадылганың технологиязын билбес, янзы-бүрү инвентарь, дериг-херексел чок болуп турар. Моон түңнелинде хой ажылында сула эдержилге бо чылын кончуг багай чоруп турар.

А мыйыстыг бода мал фермаларында малдың боозадылгазы болгаш ооң контролюн чорудары база ораңчок куду деңнелде туруп турар. Бо талазы-биле Өвүр, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарда улуг четпестер бар. Ол черлерде азыралда турар бода мал төл-даа, сүт-даа бербейн келген.

Бистиң республикада мал ажылында дыка хөй мурнакчылар, дуржулгалыг кижилер бар. Оларның чамдыызы чүс баш хойга онааштыр 112 хураганны, хөй анайны ап турар. Эки ажылдыг саанчылар, бызаа ажаакчылары, сарлыкчылар, чылгычылар база хөй. Оларның дугайында малчыннар Наадымынга хөйнү чугаалаан болгай.

Ам бистиң мурнувуста кылыр ажылдар, сорулгалар улуг, берге болгаш нарын-даа болуп турар. Эътти, дүктү, сүттү болгаш чуурганы эрткен чылдың деңнелинден эвээжетпейн бүдүрер ужурлуг бис. Бо бүгүнү кылырда малдың баш санын ам-ндаг чокка ажаар херек. Аарыг болгаш деңгели кошкак малды ажыл-агыйларга чаңгыс черге бөлүктеп чыгаш, эмнеп, чемгерер апаар. Оларны чылыг суг-биле хандырар.

Эрткен тос айларның түңнелинде 2605 баш бода, 18 муң 360 баш хой-өшкү самчыгдаттынган болгаш оорлаткан болуп турар. Оон аңгыда 764 хаванны, 944 инини, 853 аътты чидирип, оорлаткан. Бо чоруктар Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнарда кончуг нептерээн. Ынчангаш малды оорлатпас, чидирбес төлээде тус-тус черлерге комиссияларны тургузуп, оларның ажылын күштелдирер, малчыннарның, кадарчыларның талазындан харысалганы быжыглаары чугула. Мал оорлаашкынынга удур шеригжиткен бөлүктерни тургузуп, ылаңгыя дүнеки үелерде транспортту бүгү черлерге долузу-биле контрольдаар херек.

Удавас мал оолдаашкыны эгелээр. Ынчангаш малдың чемгерилгезинче болгаш чылыг суг-биле хандырарынче кол кичээнгейни угландырары чугула. Төрүттүнген чаш малдың баш санын, учёдун доктаамал чорудар, малчыннарның болгаш сакманчыларның ажылын онза кичээнгейге ап, организастыг ажылдарны чорудары негеттинип турар. Зооветспециалистерни кодан бүрүзүнге быжыглаар болгаш ветеринарлыг дузаны өй-шаанда чедирер херек.

Бо чылдың дөрткү кварталында эътти, сүттү болгаш чууртаны бүдүрерин хевүдедири негеттинип турар. Мыйыстыг бода малды тургузу азыраарынче бүгү ажылдарны организастаар. Оларны кышкы рацион ёзугаар чемгерип, суггарар. Чижээлээрге, саар инектерге хүнде 4 килограмм шынарлыг сигенни, 24 килограмм силосту болгаш өске-даа холуксаалыг чемнерни бээри чугула.

Бо бүгү ажылдарны организастаарынга районнарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң удуртукчулары совхозтар директорлары, зооветспециалистер, бригадирлер болгаш өске-даа ажылдакчылар кончуг улуг харысалгалыг болур дээрзин утпас ужурлуг бис.

Кыям ЯЛАКОВ,
Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министериниң оралакчызы.

БҮРУУЗУН МИННИРИН НЕГЕП ТУР БИС

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАККА, Моол Республиканың Иркутск хоорайда доктаамал төлээзинге

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүсекчи комитеди болгаш республиканың өске-даа хөй-нииити организациялары Моол журналист Г. Бадамсамбуунуң моол демократтыг партияның органы «Шинэ үс» солуңга парлаттынган «Амданныг Тыва» деп чүүлү-биле холбаштыр бүгү сеткилден шыжыкканын илергейлеп тур. Ол чүүлдү очулдургаш, тыва дылга «Тываның аныяктары» солуңга 1992 чылдың октябрь 27-де 40 дугаарынга парлаан.

Дээрги Бадамсамбуу ыят чок шовинисчи, улуг күрүнечилерниң хөй-биле Тыва Республиканың иштики херектериниң дугайында хоозун чулчуруп, тыва улустуң төлептиг чоруун дорамчылап, Тываның амгы төөгүзүн кара туразы-биле хажыдып тайылбырлаан. Ол чүүл найыралчы кожа ийи улустарның аразынга бот-боттарынга бүзүрешпес чорукту өскүдеринче угланган.

Дээрги Бадамсамбуунуң тыва улустуң мурнунга бурузун миннирин негеп тур бис. Төлеп чок журналистиң чүүлүнге моол улус чогуур үнелелди бээр боор деп идегеп турар бис.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүсекому.

Советтер амыдыралы

АЖЫЛДААРЫНЫҢ ДЭЭШТИГ АРГАЛАРЫ ХЕРЕК

«Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң телевиделиинге дүүштүр ам дээрезинде удуртулга болдуруп турар сүмелерге, саавырларга дүүштүр улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Соведи чылдың ийиги чартыындан бээр Советтиң мурнунда турар чамдык ажылдарны боттандырып, практикалап эгелээн. Төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагыргалар ангылаңып тургустунган.

Район чагыргазының оралакчылары, килдистер эргелекчилери, комитеттер даргалары, бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары томуйлаттынган, район чагыргазының коллегиязы 13 кижи составтыг кылдыр тургустунган. Көдээ Советтерниң чагырыкчылары томуйлаан. Район, көдээ Советтери тускайланып ангыланган, ам дээрезинде турза чогуур штаттар-биле четчелеттинген. Район, көдээ Советтерниң улус депутаттарының хостуг округтарынга немелде соңгулдаларны организастыг эрттирип, ажылдап болур кандидаттарның шилилгезин, деңшилилгезин чогудуп, соңгукчуларга бадылаткан, чон бедик бүзүрелин, идегелин илергейлээн.

Болуп эрткен сессияларга район, көдээ Советтер даргаларының штаттан дашкаар оралакчыларын, биче Совет, президиум кежигүннериниң составын чаартып, ажылдап болур төлептиг депутаттар-биле четчелээн, депутаттар бөлүктерин, доктаамал комиссияларның составын чаартып бадылаан. Советтерниң ажылын идепкейжидер, чаазы-биле ажылдаарының байдалдары тургустунган. Районнуң ажыл, амыдыралында туруп турар сорулгаларны, белен эвес берге айтырыгларны ажылчы чоннарның эрге-ажыынга дүгжүп турар кылдыр шиитпирлеп, чедип алыр дээш төлээлекчи, күүседикчи органнар күжүн, демин кады алган ажылдап турар. Ниитизи-биле районда, үениң аайы-биле чер болганынга тургустунганы ышкаш, байдал ындыг-ла эки эвес, бергелер, нарын айтырыглар хөй.

Ол бүгүнү чоорту эде турзарының айтырыгларын дилеп тывар, чедип алыр дээш каш дакпыр күженишкинни үндүрери негеттинип турар.

Районнуң бут кырында туруп турар үндезини, ажыл-агыйының кол адыры, политиканың бүгү үндезини үнер өзү болур мал ажыл-агыйында байдал дыка нарын. Эрткен чылдың мыйыстыг бода малга таварышкан аарыг-халаптың уржуундан, кыштың кадыг-дошкуну байдалындан түк-муң баштар өлүп хораан, төрүүр ужурлуг хөй-хөй малдар оон түңнелинде төл бербээн, эрткен чылдарның деңнели-биле алырга, район чүс башка оваштыр эң-не эвээш малды камгалап алган. Ам база кыштың чымыштыг берге үези келген. Эрткен чылдың четпестерин катаптавас дээш чогуур түңнелди үндүрүп, ниитиниң болгаш чоннуң хуузунда малын кыштан онча-менди чыл ажырар дээш кылып чорудар ажылдарны район, көдээ Советтерниң сессияларынга чидиг-биле тургузуп, чугаалашкан, 1992-1993 чылдарның кыштаглаашкынынга ниитиниң барык 60 ажыг муң малы 179 коданнарга кыштаар.

Мал кыштаглаашкынының үезинде малчыннарның ажылдап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны хандырары ажыл-агыйларның удуртукчуларындан, көдээ ажыл-агыйының тускай эртемниглериндең, эрге-чагырганың органнарындан улуу-биле хамааржыр. Бо херекке хандырылга организациялары, хереглекчилер ниитилели, харылзаа, кадык камгалал, культура албан черлери калбак киржилгелиг болган турар дээрзин сессияларда онзалап демдеглээн.

Районда база бир кол айтырыг — чоннуң социал камгалалы. Мында база хөй бергелер бар. Кижилерниң ажылдап алган акша-шалыны, пенсионерлерниң, өске-даа ачы-дуза алыр кижилерниң төлевирлери өй-шаанда үнмес, ай-айы-биле мөнаар ужурга таваржып турар. Район ырак-узак болганындан сөөрткен бараанга, одаар чүүлге, кывар-чаар материалга хөй-хөй хууларны немээнинден өртек-үне улам өзер, чоннуң ап турар акша-шалыны чамдык адырларда ам-даа эвээш, амыдыралга чедишпес. Районда 603 улуг назылыг пенсионерлер, 110 инвалидтер, 273 хөй кижи составтыг өг-бүлелер бар. Чоннуң шак бо кезээнге чамдык дуза-деткимче көргүстүнүп турза-даа, онзагай, тодаргай кылдыр кылдынган чингелделер барык чок.

Бо чылын районга тудуг-суурну хөгжүдериниң айтырыынче кичээнгей салдынмайн барган. Планнаттынган тудуг улуг-биче мал-объектилери, чуртталга бажыннары акшаландырыышкының кылдынмаанындан ара соксаан. Район төвүнде, совхозтарда бо чылын чуртталга бажыннары туттунмаан. Кижи саны доктаамал өзүп, чыл санында ортумаа-биле 40 хире чаа өг-бүле немежип турар. Өглеңген аныяктарның, ээлчегде турар барык 300 хире өг-бүлениң кажан олуртуптарының аргалары тывылбастаан, хуузунда чуртталга бажыннары кылып ап турар хамаатыларга немелде чээли, акшаландырыышкын кылбаанындан ажылы ара соксаан. Районда 90 олуттуг эмнелгениң, 140 олуттуг уруглар садиинин, 400 олуттуг Культура бажыңының немелде тудуунуң тудуглары акшаландырыышкын кылбаанындан ара соксаан, 3-4 чылдар иштинде ажыглалга кирбейн турар. Район төвүнге, «Мөген-Бүрен» совхозка тудар ужурлуг школалар тудуу сөөлгү үеде ыыт-шимээн чок барган. Үстүнде четпестерни шиитпирлеп чедип алыр дээш тус черниң эрге-чагырга органнары анаа орбаан, хамаарышкан черлерге айтырыгларны тургузуп, дилеглерни удаа-дараа кылып келген, оон чогуур түңнелдер үнмээн. Ажылдың бо адырынче кичээнгей салбас, тудуг-суурну хөгжүтпес чүве болза, амгы, келир салгалдың салым-чолунга дыка-ла таарымча чок байдалдар тургустунар. Келир 1993 чылда бо адырга акшаландырыышкынны кылып, дузалаары негеттинип турар.

Кызыгаар айтырыын шиңгыырадып, Тыва Республиканың ол талазы-биле хүлээп алган доктаалы шын, чөптүг дээрзин кызыгаар чоогунда районнуң чону деткип, билип турар. Ынчалза-даа район Моол республиканың кызыгаары-биле чоок, барык 31 малчын коданнар кызыгаар кырында турар.

Ниити республикада ышкаш, эң кол айтырыгларның бирээзи — кем-херек үүлгедиишкининиң өзүп турары болгаш арагалаар чоруктуң нептереңгей, аай-баш чок апарганы.

Бо чылдың эрткен 9 айларының иштинде 80 кем-херек үүлгедиишкиннери болган, оон иштинде аар кем-херек — 12, өлүрүкчү херек — 2, аар, чиик кемдээшкиннер—8. Арагалаашкынның түңнелинде хулиган херектер, автоаварияларкевүдээп, ол ышкаш чоннуң, ниитиниң өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктар каш катап өскен.

Эртир, эмин эрттир ээдерээн арагалаашкынның түңнелинде 135 хамаатылар милиция органынче кирген. Арагалаар чорук районда массалыг болган, ол халапка улуг-даа, аныяк-чалыы, эр-херээжен-даа кижилер алзып турар. Удуртур-даа, административтиг-даа органнар шак бо байдалдарны анаа-ла көрүп эртирбейн турар, чаа-чаа эптиг аргаларны тып, чон-биле харылзааны тудуп, хурал-чыыштарны эрттирип турар. Арагалаашкынның айтырыы озалдап турар, ону чайладып, хемчеглер албас чүве болза, тыва чоннуң ат-алдарынга, арын-нүүрүнге, сүзүк-кежиинге канчап-даа таарышпас.

Коллективтер ажылдап турар, ынчалза-даа чамдыктарында күш-ажылдың сагылга-чуруму, кылып бүдүрүп турар ажыл-херектерниң шынары оагай, оот-харыысалга кудулаан, негелдениң кошкаан ажыглап, арагалаар, ажыл шагы үзер, харын-даа корум-чурум хажылар чоруктар бар. Кижилерниң ындыг талазын анаа-ла көрүп эрттирип турар, элер, сургаар, негээр, салдар чедирер ажыл, хемчеглер онаары көзүлбестээн. Үстүнде илереэн четпестерни эдери, тодаргай, дээштиг хемчеглерни алыры төлээлекчи, күүседикчи органнардан улуг хамаарылгалыг. Хемчеглер алдынып турар, ынчалза-даа күүселдезинде четпестер бар.

Бо чылдың ийиги чартыындан бээр улус депутаттарының район Совединиң биче Соведи ээлчеглиг хуралдарынга өйү келген айтырыгларны сайгарып чугаалажып, доктаалдарны үндүрүп, күүселдезин организастап эгелээн. Ол-бо черлерден арага-дары әккеп садыглаар, оорланыр болгаш өске-даа чиижен чоруктарны илередип тодарадыр сорулга-биле, Тоолайлыгның Арзайты хем аксында постуну доктаамал ажылдадыр доктаалды хүлээп алган. Ол ёзугаар ында иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары, районнуң активи дежурныйлаашкынны организастап, олар ниити тургустунган чурумну сагып, ынай-бээр эргышкан машина-техниканы, аъттыг-чадаг кижилерге хыналдаларны кылып турар.

Район девискээринге арага аймаан садарын чурумчудар дугайында доктаалды чон деткээн. Кижилерниң хууда арага-дары әккеп садарын хораан, арага аймаан чүгле райпо шугуму-биле садарын чурумчуткан, арага аймаа магазиннерде турупкан, ол чаңгыс аай өртектиг, өстүрген өртек-биле арага-дары садыглап, чонну чулуп чиири, ийи чаңгыс кижилерниң байыырының оруу районда хаглынып турар.

Биче Советтен хүлээп алган доктаал ёзугаар районнуң күш-ажылчы коллективтеринде район Совединиң хүннерин эрттирери практикалап эгелээни эки, чон ону чүүлдүгзүнүп хүлээп алган.

Күш-ажылчы коллективтерде ажылдап турар кижилерниң социал камгалалының байдалын, ол коллективте күш-ажылдың сагылга-чуруму, ажыл-херектиң канчаар боттанып турарын, кышка белеткели, септелге, арыг-шеверин, тургустунуп турар берге айтырыгларны биче Совет кежигүннери хынап, ажыл-ишчилер-биле чугаалажып, ниити түңнелин коллективтиң хурал-чыыжынга чугаалажып турар. Илереэн четпестерни эдер хуусааларны берип, контрольга ап, күүсеттирип турар, а чамдык берге айтырыгларны район Соведи, район чагыргазы кады шиитпирлежип турар. Бо хүннерге чедир ол хүннер районнуң харылзаа белдиринге, төп кижи эмнелгезинге, коммунал ажыл-агый черинниң коллективинге болгаш Мөген-Бүрен көдээ Совединиң девискээринге эрткилээн. Ол ажыл уламчылап турар.

Күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчулары, ында хөй-ниити-биле кады хүн бүрүнүң чугула айтырыгларын шиитпирлеп турза-даа, дыка хөй четпестерни, чоннуң амыдыралчы негелделерин кичээнгей албайн эрттирип турары хүннерниң эртип турары ол үелеринде безин илереэн. Ылангыя харылзаа белдиринде күш-ажылдың сагылга-чуруму дыка сандарагай байдалга келген турган. Харылзаа ачы-дуза чедирилгезинде чамдык айтырыглар өйүнде шиитпирлеттинмейн келген. Ол коллектив карылгалыг ажылдап турар, ажылдакчыларның айда ажылдап алыр акша-шалыңы эвээш, кышка белеткели четпес турганы илереэн, оон соонда чамдык хемчеглер алдынган.

Районнуң төп кижи эмнелгезинде ажылдар база хире-шаа-биле чоруп турар, ынчалза-даа бо хүннерге чедир таарымчалыг ажылдап болур улуг эмчи чок. Бухгалтерияның талазында улуг четпестер бар болганындан көрүп каан акшаларны статьялар аайы-биле ажыктыг кылдыр чарывайн турганындан, эмчиде чыдар аарыг улуска кедер хеп, орун-дөжек дериг-херекселдери чок турган.

Район Совединиң ээлчеглиг хүннери Мөген-Бүрен көдээ Советтиң девискээринге октябрь айда эрткен. «Мөген-Бүрен» совхозтуң, ында ортумак школаның, участок эмнелгезиниң, культура, уруглар албан черлериниң, садыгларының ажылы-биле таныжып, ында ажылдап турар кижилер-биле чугаа-соотту кылган. Ийи черге эрткен чоннуң чыыштарынга түңнелдерни үндүрген. Ниитизи-биле ажыл чоруп турар, бергелер таваржып турза-даа, амыдырал, ажыл-херек бодунуң агымы-биле тура дүшпейн бурунгаарлап олурар.

Оон-биле чергелештир удуртулганың талазындан улуг четпестерниң түңнелинде, ол хүннерде пекарня ажылдаваанындан чон үш хүн хлеб чивээн, албан, организация черлери, чон одаар чүүл-биле шуут хандыртынмаан. Уругларның уран чүүл школазында өөредилге ол хүннерде эгелевээн. Совхозтуң автопарыгының девискээринде каракка илдигер эки чүве чок, гараждар, складтар септеттинмээн, автопаркта ээ болуп турар кол инженер, гараж эргелекчизи чок, ажылын каггаш чоруй баргылаан. Чаа детсадты ажыглалга киирбээн, спортзал септеттинмээн, гостиница ажылдавас, корум-чурумнуң байдалы дүвүрээзиниг, милицияның участок төлээзи шөлээлээш, ол хевээр келбээн. Ол үелерде илереэн четпестерни суму чагыргазының, суму даргазының, совхоз директорунуң улуг буруузу деп көргеш, ол даргаларны район төвүнче келдирип, район Совединиң биче Совединиң болгаш район чагыргазының коллегиязының каттышкан хуралынга хемчег ап, илереэн четпестерни эдери-биле 15 хонук хуусааны берген.

Район, көдээ Советтер хоойлуларга, саавырларга дүүштүр организас-массалыг ажылын экижидип, депутаттар, хөй-ниити организациялары болгаш бүгү чон-биле харылзааны быжыглап тургаш, салдынган сорулгаларны чедип алыр хүлээлгелиг.

Маспый-оол ОНДАР.

Харыылап берип көрүңер

КЫЗЫМАК-ЛА ЧОРААННАР

Назылап кырааннарга болгаш инвалидтерге бистиң Чазаавыс ачы-буян чедирери-биле пенсия пособиелерни хире-шаа-биле улгаттырып, оларның социал амыдыралынче сагыш салып, ол талазы-биле хемчеглерни район бүрүзүнде организастап чорудуп турары эки. Ынчалза-даа аъш-чем болгаш бараан өртээниң хүн бүрү өскерлип, өзүп турары-биле улуг назылыгларның амыдыралы ыракта чедишпейн турар дизе частырыг болбас.

Бистиң Нарын суурувуста пенсионерлер болгаш инвалидтер саны 300 ажып турар. Олар эвээш-биче норма-хемчээлдиг шайны, таакпыны база мүн-чемнээрни чылдың ужу-бажында садып ап-даа турза, өртек-үнези база-ла тулдур өскен болур-дур.

Хеп садыынга бөдүүн хөйлеңнер, тон додарлаар даалымба черле көзүлбес. Кырганнарның чагыыр чүвези-ле ол.

Черле ынчаш хоочуннар дээрге боттарының аныяк үезинде төрээн чери дээш, эртем-билиин, энергиязын үндүрүп, күш-ажылы-биле кызымак чорууn көргүзүп, харын-даа чоннуң бүзүрел үндүргени-биле алдар-атты чедип алган-даа болур болгай. Ынчангаш ажыл-агыйга турум ажылдап чорбаан чамдык пенсионерлерниң пенсиязы-биле деңнээрге азы оон эвээш-даа болуру элдептиг деп, алдар-аттыг болгаш хөй уругларлыг маадыр-иелер кижиден ындыг айтырыгларны сала бээрге, харыылаар сөс тыппайн баардыр мен.

Персоналдыг пенсионерлерге чингелделерни чүге казааныл? Пенсияларывыс база оон хамаарышпас бе деп айтырардыр. Бо-ла бүгү чүүлдерни солун дамчыштыр чонга харыылап бээри күзенчиг. Мен бир чыл иштинде Нарын суурда улуг назылыглар-биле ажылдап тур мен, оларның негелделери мындыг боор-дур.

Октябрь 1-де — Улуг назылыглар хүнүн таварыштыр социал педагог башкылар хамаарышкан кудумчуларын кезип, оларның социал айтырыгларын чугаалажып, октябрь 1— улуг назылыгларның байырлыг хүнү деп тайылбырлап, садыгга эвээш-биче чем аймаан оларга ангылап саткан. Ол ышкаш ачы-буян чедирилгезинге лотерея саткан болгаш организация бүрүзү эмнелге, школа, ясли-сад, совхоз, почта, садыглар хамаарышкан пенсионерлеринге бир-бир лотереяларны садып, белекке берген.

Район төвүнге улуг назылыглар суурлардан чедип келген, анаа район чагыргазындан Алдын-кыс Чамзырыновна Комбу удурткан чыыш солун боов эрткенин чугаалавас арга чок.

Чыышка 60 ажыг кырганнар киржип, үнелиг чагыг-сөзүн берип, санал бергеннер. Оон соонда кырганнарга тураскааткан концерт болду.

Амгы үе берге-даа болза, районнуң улуг назылыглар хүнүнде столоваяга халас чемгерип, кырган бүрүзүнге үнелиг белекти берген. Черле ынчаш кырганнар дээш социал айтырыгларны долузу-биле сайгарып көөрү чугула деп бодаар мен.

Мээн кырганнарым аразында 57 харлыг, 4 уруг өстүрген база чүгле сакманчылап ажылдап чораан кижиге социал пенсия дугайында документилерин кылып келиривиске, ол чүгле 60 харлыында социал пенсиязын алыр деп райсобес даргазы Валентина Кыргысовна Дүгер тайылбырлаан.

Ол Ноозун Ивановна Дондук — боду бот-ие, 4 уругнуң иези. Шак мындыг, доктаамал ажылдап чорбаан, чүгле чылдың ужу-бажында сакманчылап чораан кижилерниң пенсиязын канчаар шиитпирлээрил? Уруглары улгаткаш, өскээр ажылдап, өгленип чоруй барган ие-дир.

Ол ышкаш Эрин Чыргалдың карак багай, боду чаңгыс бот. Анаа база бо үстүнде кижи дег, социал пенсия турар бе? Бо материалды мээ негелде кылып келген кырганнарның дүвүренчиг айтырыгларын сайгарып, документилерин кылдыртып келирге, харыылаары болдунмас боорга, солун дамчыштыр парлаарын дилеп, специалистерниң харыылап бээрин диледивис.

Бичии-Уруг КЫРГЫС.
Кырганнар чөвүлелиниң даргазы.
Нарын суур.
Эрзин район.

Көдээниң бөгүнгү амыдыралы

МЫНДЫГ АЙТЫРЫГЛАР БАР

Рынок экономиказынче шилчээн соонда кижилерниң, ылангыя хөй ажы-төлдүг, акша-шалыының хемчээли эвээш кижилерниң, өг-бүлелерниң амыдырал-чуртталгазының деңнели чоорту кудулап бадып бар чыдар. Өртектерниң өзүп, хүнүң чыгыы улгадып турарын көрүп тур бис, хемчээлиниң ужукыдыы ам мырыңай төнчү чок апарганын кижи кайгап хавмас. Амыдыралдың үнезиниң өскениңге кижилер мунчулуп, мунгарап чоруур апарды, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге, чажырып канчаар, дыка-ла берге апаар чүве-дир, ону бис көрүп, билип, эскерип тур бис. Ажылдап каарга, алыр акша чамдыкта банкыда чок боор, арай деп алырга, амыдыралга чедишпес. Ону ниити байдал кылдыр чугаалап олурарым бо.

А ынчаарга ниитиниң малын кадарып, карактап чоруур малчыннарның амыдырал байдалын алыр болза, ында база нарын чүүлдер бар. Ынчангаш мен маңаа ол дугайын билирим-биле чугаалаар бодай-дыр мен. Көөреткен-даа чүве чок. Оларның ажылдап, амыдырап олурар совхозтарының саң-хөө байдалдары берге, ындыг ажыл-агыйлар ядаралдың оруунче киргени ол. Үе шынап-ла нарын. Канчаар, кандыг арга-биле чурттаарын кижилер боттары баш миннир апарган болгаш көдээ Советтиң чурттакчылары амыдыралдың моон соңгаар улам берге апаарын угаап билир кижилер зидими-биле бот-башкартынып, арат ажыл-агыйларынче шилчээн, ажылдап турарлар бар. Олар ынчаар боттарының өг-бүлезиниң кежигүннери-биле кады ажылдап, чаңгыс ажыл-херекти бүдүрүп кирипкеннер. Эвээш-биче-даа болза тарааны, картофельди, мал чемин тарып өстүрүп турарлар. Бүдүрген продукциязын күскү ажаалда-биле кады чаңгыс чер-чурттугларынга, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге сайгарып сатканнар. Бо чылгы түңнелден мындыг байдалды бодап олурар мен бир эвес оларның ажыл-ижинге, ылангыя дүжүдүн ажаап алырынга үезинде дузалажып, деткээн болза, оларның бүдүрген продукциязының хемчээли оон-даа хөй болур турган боор.

Бисте ниитизи-биле 12 өреге арат ажыл-агыйын кылып турар. Оларга Х. Б. Сержи, Х. Агай-оол, М. Ф. Хүрен, Ш. Хомушку, Б. С. Салчак, Д. Х. Хирваа болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Бо чылын оларның алган продукциязын долузу-биле чаңгыстап санап алвайн бо удаада бөгай эвес деп демдеглеп кагза ажырбас боор деп бодаар мен. Канчап билир, арга-дуржулга чыл санында мөөңнеттиниң, келир чылын оон-даа хөйнү бүдүрери чадавас. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттугларымга ажыл-ижи бүдүнгүр-ле болурун күзеп каалды. Төрел-дөргүлүгден үлегер ап, шак ындыг арга-биле моон соңгаар-даа ажылдай бээр кижилер туруп келир чадавас. Оон өске-даа эштежилгелерни тургузуп ап болгай. Эштежилгелер дугайын чүге сакты бердиң дизе, мындыг чижекти бодумнуң амыдыралымдан билир мен ынчангаш сакты-дыр мен.

1949-1950 чылдарда Бай-Тайга районнуң «Хол-Аксы» арбаанынга мал, чер эштежилгезиниң Элезинниг ховуга ажылдап турганнарының, оон үндезилекчилериниң ажы-төлү кижи болгаш, оларның аразынга тараа, сиген кезер аъттарының бажын башкарып мунар бичии ажылчыны боор ажылдап-даа турдум. Ол эштежилгелер оон колхозтарже шилчээн. Бай-Тал оон Сталин аттыг улуг колхоз кылдыр тургустунган чүве. Ынчан ажыл дээште улуг-даа, бичии-даа кижилер деминиң кончуг ажылдаарын кижи ам магадаар-дыр. Мал-маган дыка хөйү-биле өзүп, бодарап чораан, тарааны база хөйнү өстүрүп ап турган. Ол үеде мал-даа, чер-даа ажылынга дооскан тускай эртемниг кижилер барык чок турганын билир бис. Колхозтар турган үеде Тываның шээр малының бажы ийи миллион чоок-шулап турган, бода малы ийи чүс, үш чүс муңнарга деңнежип турганын кижи сактырга, тоол-биле дөмей чүве-ле-дир а чылгы мал бажы дыка хөй турган, ону безин аът-чемге хөй херектевес турган-дыр. Чүге дээрге, кара чаңгыс шимчедикчи күш ол турган.

1960 чылдарда Бай-Тайга районнуң чүгле шээр малы 70 муң ажып турганын кым-даа билир, ол база колхозтар турган үелер-дир. Оон колхозтарны совхозтарже шилчиткениниң соонда, мал бажы дөвүнчүктээн, чыл келген тудум эвээжеп бадып орар. Ам чүл, рыноктуң хоойлузунче артып калган эвээш санныг малывысты киир чыгап, кажаалап алды, совхоз директорларының чамдыктары рыноктуң шынчы салгалдары бис деп, хуужудуп, үлежип, садып саарып алыр бис дээрге таарыжыр бе? Тээлиниң хуужуткан коллективтиг ажыл-агыйының даргазы А. О. Хертекке бо чүүл база хамааржыр, кол фондуларны сандарадып чашканнаар бе? Ээр-Хавак фермазының, Найырал суурларының чурттакчы чону аңгы тускай коллективтиг ажыл-агый болуп, совхозту ийи чарып, мал-маганывысты, өске-даа эт-хөреңгивисти, чер-девискээривисти үлежип алылынар деп негелде-дилег кылырга, колхоз дээрге эрги шагның чүүлү-дүр, үе шапкыны-биле хөгжүп олурар, ажыл-агыйларны рыноктуң хоойлузу-биле эде организастап чорудар ужурлуг бис дээш, район чагыргазының даргазы Н. Ч. Ооржак, ынчангы АУК даргазы турган И. С. Идам-Сюрюн сүглар күш четтирбейн барганнар. Шаандакы чоннуң өттүр көргени-биле бир дөмей мерген сөстеринде дыка-ла ханы утка бар. «төөгүзүн билбес чон төөрээр төрелин билбес кижи түрээр» дээр болгай. Мээң үстүнде бижээним бүгү мал-маганның үндезини кайыын келгенин ол даргалар эки билбээн.

Демократия, рынок үези болгаш чон боду шиитпирлээр болу берген. Чүге-ле чүве ийик, ынча хөй чыылган чоннуң ийи-үш катап үнү ол даргаларга херек чок болган чүве. Мен бодум бежен хар ажыг назылыг кижи-дир мен, удуртур ажылга үжен ажыг чыл ажылдап чор мен. Чоннуң ажыл амыдыралын шиитпирлээрде чурттакчы суурларның чон хуралдарының ролюнуң дугайында сөөлгү чаа хүлээп алганывыс тус черниң бот-башкарылгазының дугайында хоойлуда толазы-биле киирген болгай. Чон хуралдарының эргезин мурнукуузундан безин улгаттырган болгай. А.О. Хертек коллективтиң конференциязын чыып, совхозту хуужудар кижи бүрүзү бодунуң ажылдаан стажы-биле совхозтан өнчүнүң үлелгезин кылып, хуужудуп, үлежип алырының арга-хевирлериниң рынок хоойлузун ажылчыннарга тайылбырлаан, ажылчыннар ол айтырыгны өскээр билип, мал-маган, өске-даа өнчүнүң кайы бир талазын алыр кылдыр соора болал-биле кызыгаарланып, совхозтуң адын хуужуткан коллективтиг ажыл-агый кылдыр бадылап алганнар, оон түңнелинде чүү-даа экиживээн. Ону мен бодаарымга, анаа ужур эдерген хурал болган, ажылчыннар оон чүнү-даа таптыг билип албаан, ам харын боттары бир янзы боданып, ажыл-агыйының келир үезиниң дугайында айтырыглар угаан-меделелде дээпкен боор.

Районнуң ажыл-агыйлары чылдың-на хөй тарааны, мал чемин тарып-ла алыр, а күскү дүжүт ажаап алыр үеде кара хилинчээн көөрлер. Машина-техниказы чедишпес, тараа кезер комбайннар саны четчир, ажыл-агый бүрүзүнде ол үш-дөрт чедип турар. Оларны ховуже үндүрүптерге, хүн чартыы безин чедир ажылдай албас, үрелгеш туруптар, ол-ла хеп-биле дүжүт ажаалдазын төндүрер. Оон сөөлүнде чедир ажаап алдынмаан тарааны чурттакчы чоннуң инектери «ажаап» кааптар мындыг, ынчан хамык буруу инектерге кээп дүжер. Чылдың-на ындыг-дыр бис. Ажыл-агый удуртукчулары район-даа даргалары оон түңнел үндүрүп, хемчег-даа албас. Ажыл-агыйларның машина-техниказын септээр тускай мастерскаяны, станцияны район төвүнге ажыдар дугайында айтырыгны кым-даа көдүрбейн турары кайгамчык. 1960 чылдарда МТС районга турган, ону катап чүге тургузуп болбазыл, ону база шаандагының архиви дээр бе?

Мен бо чүүлүмнү кижилерни шүгүмчүлеп бактаар-даа дээш эвес, чоннуң, депутаттарның үнүн чамдык удуртукчуларның тоомчага албайн турарынга хамаарыштыр солунга ажыы-биле бижиир бодадым.

Демир-оол ЧЫДЫМ.
Ээр-Хавак көдээ Совединиң даргазы.

ТАРАА ТУРДА, ТОДУГ БОЛУР

Бир эвес тараа, далган чок болза, амыдырып, чурттаары база бергедей бээр. Оларны мен амыдыралдың бир кончуг чугула херек чүүлдери кылдыр санап чоруур мен. Ынчангаш оларны сагыш-сеткилдиң ханызындан хүндүлээр ужурлуг бис. Артында-ла: «Тараам турда, тодуг-ла мен» деп ырлажып турарывыста ханы, политиктиг утка база бар болдур ийин.

Чыргакы, Дагыр-Шеми, Чыраа-Бажы шаандан бээр тараалыг черлер чүве. Эрткен чайның агаар-бойдустуң байдалы таарымча чок болганындан кандаашкын болган. Оът-сиген үнмээн, тараа дүжүдү база чер албаан. Орай чагган чаъс тарааның өйүнде өзүп, быжарынга шаптык болган. А оон соонда хар эрте дүшкен. Чижээ, бо чылдың сентябрь 12-де иштик черлерге безин барык 30 сантиметр кылын хар чагган, бышкан тарааны база барган. Ол хар орта эривейн чыдырда-ла, хар катап чагган. Ынчангаш дүжүт ажаалдазынга бергедээшкиннерни таварыштырып, улуг оралдаашкынны болдурган.

«Чыраа-Бажы» совхоз ниитизи-биле 1461 гектар черден тараа культураларын ажаап алыр. Октябрь 26-га чедир 910 гектар тарааны бастырып, ажааган. Оортан 953 тонна тарааны төп шаңда дүжүрген. Бир гектардан-на 12 центнер дүжүттү алдывыс. Ону кандыг багай дүжүт дээр боор. Ам-даа 500 ажыг гектар тараа хар адаанда чыдар. Тараа ажаалдазында бодувустуң 6, Сүт-Хөл районнан 3 комбайн ажылдап турар. Хову «кораблиниң» башкарыкчыларындан Шулууш Ооржак, Эрес Донгак, Хеймер-оол Куулар, Борис Лопсан, Анатолий Куулар, чолаачылардан Оюн-оол Донгак, Аркадий Монгуш, Евгений Кужугет болгаш өскелер-даа шудургу болгаш кызымак ажылдап турарлар. Тараажыларның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургускан. Материалдыг болгаш моральдыг деткимчени доктаамал чедирип, хүнде кылган ажылдының түңнелин удур-ла үндүрүп, механизаторларны шаңнап мактаарын организастап турар бис. Тус-тус шаңналдарны 1000 акшадан өрү, ирт, серге, бызаа, хунан инекке чедир бээрин шиитпирлеп, дугуржуп алган бис. Ону ол-ла хевээр ол-ла хуусаада күүседирин боттандырары чаңчыл болу берген. Хүнде нормазын ажыр күүсеткен комбайнерге, чолаачыга ирт, сергени, а чеди хонуктуң түңнели-биле тиилекчи болган механизаторларга кыс бызааны, азы хунан инекти берип турар. Хүн санында мурнакчы болуп келген механизаторлардан Шулууш Ооржак, Борис Лопсан, Эрес Донгак 4-4 хойну, чолаачылардан Евгений Кужугет 2, Аркадий Монгуш 2, Оюн-оол Донгак 1 хойну, а чеди хонуктуң түңнели-биле Эрес Донгак, Хеймер-оол Куулар, Анатолий Куулар 1-1 кыс бызааларны шаңналга алганнар.

Хар адаанда кирген тарааның хемчээлин үстүнде айыттым. Ону бүрүн ажаап алыр талазы-биле сагынгыр, дидим, шиитпирлиг саналдарны киирип, болдунар-ла бүгү аргаларны ажыглап, аразында сүмележип, кижи бүрүзү бедик харыысалгалыг ажылдап турар. Ол черле дыка өөрүнчүг-дүр. Дагыр-Шеми ховy-трактор бригадазының бригадири Оолчукай Куулар, учетчик Солангы Донгак олар ажылды эки организастап, тараажыларга таарымчалыг байдалды тургузуп, оларның ажыл-херээнче кичээнгейни доктаамал салып келген. Повар Уран Ооржак тараажыларга амданныг аъш-чемни белеткеп берип, оларның хүндүткелин чаалап алган.

Бистиң совхозувуста арат ажыл-агыйлыг кижилер база бар. Бо чылын олар тарааның багай эвес дүжүдүн өстүрүп алган. Бир гектардан-на ортумаа-биле 15-18 центнер дүжүттү олар ажаап болурлар. Ынчалза-даа чаагай үнген кызыл-тас ону ажаар техника чогундан ам-даа хар адаанда чытпышаан. Ону ажаап алырының аргазын бодап, араттар Семис-оол Кара-Сал, Көк-оол Ховалыг хемчеглерни ап чорудуп турар. Ол хирезинде оларга дузалаптар улус чогу, хайыраан тарааның хар адаанда чыдары кымга-даа харааданчыг-дыр.

Совхозтуң төп шаңында тараа кургадыр бир агрегат, арыглаар 4, чүдүрер 1 машина, 2 автомашина ажылдап турар. Тарааны сайгарар, арыглаар ажылдарда 17 кижи доктаамал ажылдап, бо хүннерге чедир эвээш эвес тарааны шыгжамырже урган. Ажылчыннар Клава Монгуш, Чудур Сарыглар, Сержиңкыс Монгуш олар кызымак чорууну көргүзүп, кылган херээнге харыысалгалыг болуп келген.

Ажааттынмаан кызыл-тас, арбай, сула ам-даа Дагыр-Шеминиң, Хову-Аксының, Шанчының шөлдеринде чытпышаан. Ынчалза-даа ниитиниң болгаш хуу кижилерниң малдарындан ону камгалаары —бир шүүттүг болгаш берге ажыл болуп турар. Олар тарааны чип, үрегдээн. Тараага кирген чамдык малдарны совхоз директору-биле кады тудуп, кажаалап-даа турдувус. Ол дээш чамдык кижилер бистиң артывыска дорамчылап сөглээн-даа боор чорду. Ол дээрге хүнүн бодаан, кызыы бодал ышкажыл. Ону ханы бодап көөр болза, чүгле суму чагырыкчызының, совхоз директорунуң хууда, эрге-ажыын камгалаан эвес, а суурнуң бүгү чурттакчыларының моон соңгаар канчаар амыдырап-чурттаарының кедизин бодаан айтырыг-дыр. Ынчан ол алгыржып турган кижилер ам келгеш, ыыт чогу важох малга бээр савандан садып көрүңер, хаванга чиртир чарбадан чөпшээрежер деп дилег кылып кээп турлар.

Малчыннарның кайы хамаанчок көжүргенинден тараа шөлдерин ниитиниң база хуу малдардан камгалап шыдавайн, саза бастырып алган черлеривис база бар. Мында бистиң-даа, тускай эртемниглерниң-даа буруузу барын билген бис. Харын-даа чамдык малчыннар малы ажаап алдынмаан тараа саза базын кааптарга ак сеткилдии-биле буруузун миннип, оон өртек-үнезин тургузуп, өшкү, хоюн, саржаг, сметаназын әккеп, совхозка дужаап тургулады. А бир эвес тарааның амгы өртээ-биле санажыр болза, бир кодан хой, чылгы, инек ону дуглап шыдавас болгай. А малы тараа саза базып, ону чип турган чурттакчыларның данзызын тургускаш, оларга торгаал кылдыр бир хлебти 20-30, бир шоодай далганны 2000-3000 акшага садар болза, ынчан оларга кайы хире берге апаарын олар ынчан билген ирги бе? Удуртукчуларга удур кончуттунуп чоруп турган кижилер ону черле бодаваан деп билир мен.

Бистиң сорулгавыс болза, ажаап, өстүрүп алган тараавысты чурттакчыларга бичилеп-даа тургаш, кызыл-тасты дээрбелеп, далган кылып алгаш, тарааны хооргаш, соктап алгаш, база-ла хамаатыы бүрүзүнге садары, өртекке чедирип алыры.

Мээң бодап турарым-биле алырга, бир четпес чүве болза, кандыг-даа мал аймаа тараа, сиген саза базып, ону чип кааптарга, оон торгаалының хемчээлин айыткан доктаал-даа, чарлык-даа чок боор-дур. Советтер бо дээш ажылдавас-тыр. Дүжүп калган ССРЭ-ниң үе-шагдагы документизиниң ам черле биске хереэ чүл?

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» сумузунуң чагырыкчызы.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

КОММЕРЦИЯ ТЕХНИКУМУ АЖЫТТЫНАР

Тыва Республикадан дашкаар кадрлар белеткээри сан-хөө чарыгдалының талазы-биле бергедээн. Бо байдалды өөренип көргеш, Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң эвилели Кызылдың садыг-кооперацияның профессионал училищезин эде организастаар дугайында доктаалды хүлээп алган. Ынчангаш бо училищени ам «Кызылдың коммерция техникум-училищези» деп адаар.

Коммерция техникум-училище кылдыр эде организастааны-биле холбаштыр маңаа белеткээр кадрларның тускай эртем, мергежили база өскерлир апаар.

Мурнунда училищеге аныяк оолдар, уруглар садыгга, столоваяга ажылдаар массалыг мергежилдерни чедип ап турган болза, ам маңаа тускай ортумак эртем-билиглиг товароведтерни, экономистерни, технологтарны бухгалтерлерни өөредип белеткээр.

Ынчалза-даа үстүнде айытканывыс тускай ортумак эртемниглер-биле чергелештир магазиннерге, столоваяларга, пекарняларга ажылдаар массалыг мергежилдиг садыгжыларын, поварларын, хлеб быжырыкчыларын, кондитерлерни база белеткээр.

Моон соңгаар техникум-училище рынок экономиказынга таарыштыр долу бот-башкарылганың, орулга-чарылганың байдалынга ажылдаар өөредилге чери болур.

Техникум-училищениң материал-техниктиг баазазын сайзырадырының болгаш башкы кадрларны четчелээр талазы-биле айтырыгларга республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң эвилели практиктиг дузаны чедирери көрдүнген.

Коммерцияның техникум-училищези чаа байдалга ажылдаарын 1993 чылдың сентябрь 1-ден эгелээр кылдыр доктааткан. Ол үеге чедир башкы кадрларны болгаш материал-техниктиг баазаны белеткээн турар ужурлуг.

Константин САТ.
Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелинде кол специалист.

Республика музейиниң ажылдакчылары бисче бижип турлар

ЭРЗИН СУУРДА МУЗЕЙ БАР

Школа музейлери...

Амгы үеде республиканың район бүрүзүнде, харын-даа барык бүгү суурларда ындыг музейлер ажылдап, өөреникчилер болгаш оларның башкылары төрээн черниң төөгүзүн шинчилеп, чаа-чаа чүүлдерни билип ап, өскелерге чедирип турарлар. Аңаа олар боттарының хостуг үезин харам чокка берип, ону боттарының төрээн черинге ынакшылының, бердингениниң илерээшкини кылдыр көрүп турарлар. Ынчангаш ол музейлерниң хөй кезииниң аажок солун, өөредиглиг боор турарының чылдагааны-даа ол болур.

Чогум-на шак ындыг музейлерниң бирээзинге Эрзин ортумак школазында музей хамааржыр. Ону, шынап-ла, «үениң хуулгаазын школазы» деп болур, чүге дээрге каш-ла минута дургузунда, аажок кыска үе иштинде, өөреникчилер-даа, улуг-даа кижилер эрткен үеже экскурсияны оон дузазы-биле чорудуп болурлар. Ында чыгдынган документилер, төөгүлүг эдилелдер, өске-даа чүүлдер эрткен үени көрүкчүлерге таныштырып, эрткен болгаш амгы үелерни харылзаштырып турарлар.

Бүгү-ле чүве 1985 чылдың май 6-да ажылдап эгелээн чурт-шинчилел бөлүнчүгажындан эгелээн. Янзы-бүрү эрги көпеектер, акшалар, тыва чоннуң чамдык эрги эдилелдери оон баштайгы экспонаттары болганнар.

1987 чылда школа бодунуң тургустунганындан бээр 50 чыл болган оюн демдеглеп эрттирип турган. Ол төөгүлүг хүнге уткуштур школаның төөгүзүнүң дугайында тускай бөлүн белеткеттинген. Демги баштайгы чурт-шинчилел бөлүнүнүң экспонаттары-биле каттышкаш, бичежек музейниң өзээ, үндезини боор болур хире апарган. Чогум-на ынчангаш школа музейин ажыдар дугайында шиитпир ынчаан хүлээп алдынган. Оон баштайгы удуртукчузу, хей-ат кииирикчизи география башкызы Татьяна Төмүровна Мажаа болган, азы өскээр чугаалаар чүве болза, музейниң тургузукчузу ол.

Музей ажылының кол кезиин доктаамал-ла чаа кежигүннер-биле немежип турар школа активи боор турар. Ол активтиң ажыл-чорудулгазы хөй янзы: музейниң шыгжамырларын доктаамал долдуруп, чаартып, янзы-бүрү походтарга, экскурсияларга киржип, экспонаттарның кадагалалын хандырып, өске-даа чогуур ажылдарны чорудуп турарлар. Сес кижиден тургустунган музей чөвүлели оон өзээ боор турар. Амгы үеде оон даргазы — тоску класстың өөреникчизи Андриана Кыр. Чөвүлелдиң кежигүн бүрүзү бир янзы даалгалыг. Чижээлээрге, алдыгы классчы Марьян Майдыр улустуң уран чүүлүнүң экспонаттарының чыылдазы дээш харыысалгалыг. Чөвүлелдиң кежигүннериниң аразындан школа дооскаңының соонда чурт-шинчилел ажылдарының талазы-биле эртем, мергежил шилип алганнар база бар. Шак ынчаар, школаның бо чылгы доозукчузу Айлана Пирчин амгы үеде Кызылдың башкы институдунуң бойдус-география факультединде өөренип турар.

Ай санында бир катап музейниң чөвүлели бодунуң хуралын эрттирип, секциялар аайы-биле ажылдың чорупп турарын чугаалажып, сайгарып көрүп турар. Оон ажылынга өөреникчилерниң ада-иелериниң киржип бээри база эвээш эвес. Оларның аразында тыва национал хептерни даараарының янзы-бүрү эдилелдерни белеткеп кылырының ёзулуг мастерлери бар болганда, шак ындыг экспонаттар музейге ам-даа немежир, көвүдээр дээрзинге идегеп болур.

Музейниң турумчааны чырык, делгем класс өрээлинге кээп, Эрзин районнуң дугайында дыка хөй чаа чүүлдерни хандыр билип ап болур. А ол районнуң төөгүзүнүң дугайында делгелге самбыразы-биле эгелээр. Районга баштайгы эге школа Бүлүн-Бажы суурга ийи-үш бичии бажыңчыгаштарга ажыттынган дээрзин көрүкчү билип алыр. 1937 чылда баштайгы школага кожууннуң алды сумузундан дөртен өөреникчи өөренип турганын документилер, фото-чуруктар көргүзүп турарлар. Амгы үеде Найырал кудумчузунуң эгелээн черинге ногаалар, арбузтар, картофель, капуста өстүрүп турган шөлдер турган дээрзин билип аары амгы салгалга чүге солун эвес деп? Шак ындыг солун материалдар музейде хөй.

«Районнуң төөгү тураскаалдары» дээн делгелге самбыразында кайы-кайы черлерде төөгүлүг базырыктар, хаяларда бижимелдер барын көргүскен фото-чуруктар делгеттинген. Аажок чараш, тывынгыр кылдыр шиметтинген бөлүнчүгашта районнуң бойдузу, дириг амытаннары көргүстүнген. Школаның бодунуң төөгүзүнүң дугайында база бир бөлүндан хөйнү билип ап болур.

Район Моолдуң Завхан аймаа-биле кызыгаарлашкак болганда, кожаларның аразында харылзаалар, найырал дугайында бөлүн база кол черни ээлеп турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки тура-биле киржип чорааннар база уттундурбаан. Амгы үеде Эрзин суурда эки турачылар Данил Чамзыраевич Дажимба, Кыргыс Шошкукович Чамзырын олар чурттап орарлар. Олар — музейниң күзенчиг аалчылары. Ол-ла бөлүн-биле кожа интернационалчы дайынчыларга тураскааткан бөлүн делгеттинген. Афганистанга боттарының интернационалчы албан-хүлээлгезин күүседип чораш, аныяк чаш назынындан чарлып, маадырлыы-биле өлген Валерий Сереэдар Артур Норбу төрээн Эрзининге кезээ мөңгеде аныяк-чалыы боор артканнар.

Школа музейи башкыларның чогаадыкчы ажылынга, өөреникчилерниң өөредилгезинге чаа-чаа аргаларны берип турар. Оон ажылынга чаа чүүлдер чылдың-на немежип орар. Чижээлээрге, бо чылдың Шагаазынга Тываның Камбы-ламазы Казак Сандакты школаже чалаан. Ол школаның коллективинге мөргүл кылып, хүрээ-хиитке хамаарышкан эвээш эвес чүүлдерни чыылганнарга чугаалап берген. Школаның доозукчузу Мерген Сарыгбан Улан-Удэ хоорай чоогунда Иволга хүрээзиниң семинариязында өөренип турар. Өөредилгезин оон соонда Индияга уламчылап, алызында барып, төрээн суурунга ажылдаар дээн сорулгалыг.

Музейниң мурнунда туруп турар сорулгалар эвээш эвес, ажылдың чаа-чаа аргаларын дилеп тып, ам-даа чогаадыкчы ажылдаар дээрзинге бүзүрел улуг.

Анна ДЫРТЫК-ООЛ,
Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң фондулар эргелекчизи.

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ АДЫН ТЫВЫСКАН

Кызыл хоорайда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чадаана хоорайда тургустунган салбырынга Моңгуш Буян-Бадыргының адын тывыскан.

Ол байырлалга Чадаана хоорайның бүгү хөй-ниити чонундан аңгыда Хүн-ноян Буян-Бадыргының төрели Сундуй-оол Моңгуш болгаш ноян-биле ужуражып чугаалажып, кады эдержип чораан 80 харлыг Ш. Ч. Куулар киришкен. Оларның Хүн ноян дугайында сактыышкыннары чыылганнарга аажок солун болган.

Түңнелинде Чадаана хоорайның бот-тывынгыр артистери концерт үндүрген.

Тываның келир үеги салым-чолу дээш кескү ажылды кылып чораан кижиниң ады-биле музейни адааның тыва национал культураның катап тургустунуп турарының база бир херечизи деп Чадаана хоорайның чурттакчылары санап турар.

Кара-кыс МОНГУШ.
Музейниң килдис эргелекчизи.

ТАДЖИКИСТАНДА БАЙДАЛ АМ КАНДЫГЫЛ?

Таджикистан — дүшкен ССРЭ-ниң Ортаа Азияда эвилелдешкен республикаларының бирээзи болуп турган. Сөөлгү бир медээлерни ёзугаар алырга, оон девискээри 143,1 муң дөрбелчин километр, чурттакчы чонунуң саны 3 миллион 800 муң ажыг кижи, оон иштинде таджиктер — 1 миллион 600 муң ажыг. Таджикистанда узбектерниң болгаш орустарның саны база эвээш эвес. Республиканың найысылалы Душанбе хоорай. Ортаа Азияның ол республиказы амгы үеде Узбекистан-биле болгаш Кыргызстан-биле кызыгаарлажып турар. А оон Афганистан-биле кызыгаары узун хемчээлдиг.

Байдал кандыг боор, мурнуку хевээр дүшкүүрлүг. Таджикистанда тургустунган дүшкүүрлүг байдал, ында улам-на калбарып турар хамааты дайыны чүгле оон чоок кожалары Узбекистанга, Кыргызстанга эвес, харын Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң (ХКД-ның) чурттарынга, бирги ээлчегде, Россияга, эң-не багай салдарлыг болур дээрзин чамдык кижилер ам-даа чедир билбейн турары хомуданчыг.

Маңаа чижек кылдыр мындыг тодаргай барымдааны айтып болур. Республикага тайбыңны катап тургузарынга дузалаар сорулгалыг шериглерни чорудуп бээр дугайында Таджикистанның Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар Акбаршо Искандаров 1992 чылдың октябрь эгезинде ХКД чурттарының удуртукчуларындан болгаш парламентилеринден дилээн. Ындыг дилегни бирги ээлчегде Казахстанның болгаш Кыргызстанның удуртулгазынче албан ёзузу-биле чоруткан турган. Кожа республикаже бодунуң батальон шериглерин чорутпас дугайында шиитпирни Кыргызстанның Дээди Соведи 1992 чылдың октябрь 14-те хүлээп алган. Ынчаарга А. Искандаров чазак составында төлээлекчилери кирип турар Катап тургузуушкуннуң ислам партиязының ылгыышкыны-биле ындыг дилегни моон мурнунда кылбайн турганын база демдеглээр херек. Кожалары дузалашпас болганда, Таджикистанда дүшкүүрлүг байдал улам чидигленип, ында эгелээн хамааты дайыны ам-даа үргүлчүлеп турар-дыр.

Ортаа Азияның улуг республикаларының бирээзи Таджикистанда чогум чүү болуп турарыл? Дүшкүүрлүг байдал канчап тургустуна бергенил, оон кол чылдагааны чүл? Төрел бөлүктерниң эрге-чагырга, тергиидел дээш демисели-дир деп, эвээш эвес кижилер санап турар. Чамдык күрүне ажылдакчыларының бодалын ёзугаар алырга, ында янзы-бүрү политиктиг күштерниң база-ла эрге-чагырга хунаашкан, тергиидел дээш демиселиниң түңнелинде хамааты дайыны эгелеп, хан төгүүшкүнү болуп турар. Кайы-даа күрүнеге эрге-чагырга хунаашкан демисел эгелээрге, бирги ээлчегде, бөдүүн кижилерниң качыгдап турарын төөгү бадыткап көргүскен.

Политика эвес, а шериг талазы-биле ап көөрге, өжээннешкек бөлүглежиишкиннерниң холунга боо-чепсек бар болганы уржуунда политиктиг демисел чепсектиг месилдежиишкиннерже шилчий берген. Чепсектиг месилдежиишкин баштай Душанбеге эвес, а область төвү Курган-Тюбеге [illegible] үнген. Облисполком [illegible] үезинде удурланышкак ийи бөлүглежиишкиннерниң чепсектиг кижилери боттарының аразынга аткылажы берген.

Оон сөөлүнде хамааты дайыны Таджикистанда барык үш ай чыгам уламчылап турар. Республиканың чаа эрге-чагыргалары ында байдалды херек кырында контрольдап шыдавастай берген. Удурланышкак бөлүктерниң холунга боо-чепсек янзы-бүрү оруктар-биле кирген. Хөй боо-чепсекти олар афган-таджик кызыгаарын дамчыштыр алганнар. Бо чылдың майдан эгелээш чүгле чаңгыс Пянджиниң кызыгаар участогунга 300 ажыг кызыгаар үрекчилерин туткан болгаш хөй автоматтарны, пулемёттарны, пистолеттерни, ок-чемзекти хавырган. Боо-чепсектиң Афганистандан барык хостуг кээп турган дугайында Пяндж кызыгаарының полковниги Равиль Муллаянов мынчаар бадыткап чугаалаан: «Кызыгаар шугумун шыңгыырадыр мурнунда кызыгаар үрекчилериниң үштүң чүгле бир кезиин тудуп ап турган». Ынчангаш Афганистандан чоруткан боо-чепсектиң 70 хуузу Таджикистанның девискээринге хостуг кээп турганы ол-дур.

Афган дайынының үезинде дайынчы белеткелди эрткен «специалистер» болгаш өске-даа афган инструкторлар ол кызыгаарны дамчыштыр Таджикистанның, а оон сөөлүнде Ортаа Азияның өске-даа республикаларының девискээрлеринче шургуп кирип турган. Ам-даа шургуп кирип турары чажыт эвес. Афганистан-биле Таджикистанның аразында кызыгаар делгем болгай, ону дүн-даа, хүн-даа чокка шоочалыг кылдыр тудары дыка берге. Ынчаарга бо чылдың чүгле сентябрьда колдуунда Россиядан болгаш Казахстандан 3 муң кижи составтыг шериглиг Таджикистанга келгеш, кызыгаар камгалалын күштелдирген сөөлүнде боо-чепсекти Афганистандан Таджикистанче эндере эрттирери, шпионнарны чорудары элээн шеглээн.

Таджикистанның дүжүрткен президентизи Набиевтиң айтыышкынын ёзугаар ИХМ-ниң складтарындан муң ажыг автоматтарны «корум-чурум камгалакчыларынга» үлеп берген турган. Оон сөөлүнде ол кижилер корум-чурум камгалаарынга ук автоматтарны ажыглавайн, дээрбечи халдаашкыннарны кылып эгелээрге, боо-чепсекти катап дужаар дугайында хөй чарлыктарны болгаш дужаалдарны үндүрген, ынчалзажок боо-чепсекти кым-даа эрге-чагырга органнарынга эккеп бербээн. Ынчангаш хавырып алыры бүтпейн барган. Оон уржуунда сентябрьның эгезинде Курган-Тюбеге эгелээн чепсектиг месилдежиишкиннер шуут-ла кадыг-дошкун болгаш хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннарже шилчээн, а ол хоорай херек кырында бүрүн бузулган болгаш колдуунда ээн арткан.

Чепсектиг месилдежиишкиннер болгаш хамааты дайыны чогум чүге Курган-Тюбеге эгелээнил деп, хөй кижилер айтырып турар. Чүге дээрге, область төвү ол хоорай ислам шажынның талалакчыларының кол даянган чери турган. Исламның талалакчылары күштүг болгаш тулчуушкуннарга баштай элээн тиилелгелиг болган. Ынчангаш Набиев Таджикистанның президентизи албан-дужаалдан чайлаар ужурга таварышкан. Ындыг болза-даа Курган-Тюбеге тулчуушкуннарның түңнелинде «тиилекчилер» шылгараваан. Ынчангаш хамааты дайыны ниитизи-биле Таджикистанда үргүлчүлеп, харын улам нептерей берген.

Набиевтиң удурланыкчылары баштайгы үеде Курган-Тюбениң болгаш Куляб областың аразында оруктарны дуглапкан. Ынчаарга ол дуглаашкын Кулябтың чонунга бергелерни таварыштырган: кышка уткуштур аш-чутту болдурарынга чедирген. Ынчангаш Кулябтың чепсектиг кижилери бо чылдың сентябрьның чээрбиден соңгаар Курган-Тюбеже шавар халдаашкынны кылып, үш танкыны, бир кан камгалалдыг машинаны ажыглаан түңнелинде удурланыкчыларны Курган-Тюбеден кызып үндүргеш, сентябрь 27-де ук хоорайны холга алган болгаш оруктарны ажыткан.

Чепсектиг месилдежиишкиннер амгы үеде Курган-Тюбеден 30 километр чеде Колхозабадтың районунда болуп турар. Ынчангаш дайын чорудулгаларының районун найысылалче чоокшулай бээр чыгаан. Дайын чорудулгаларын Таджикистанга шеглээр кара чаңгыс күш — амгы үеде ында Россияның шериглери. Россия шериглериниң 201-ги моторжуткан адыгжы дивизиязының штавы Душанбеде, оон 191-ги полугунуң штавы — Курган-Тюбеде туруп турар. Удурланышкак талалар чугаалажыышкыннарны чүгле ол ийи штабтарны дамчыштыр чорудуп турар. Россия шериглериниң командылалы Таджикистанда дайын чорудулгаларынга киришпейн, месилдежиишкиннерни соксадырынче угланган бүгү аргаларны тайбың ёзу-биле ажыглап турарын демдеглээр херек.

Россия шериглериниң кызыгааржылары ында узбектер болгаш казахтар-биле кады таджик-афган кызыгаарының камгалалын шыдаар шаа-биле хандырып турар. Кызыгааржылар дүн-хүн чокка ук кызыгаарны камгалап турар үеде өлүм-чидим безин ам бар апарган. Республиканың мурнуу девискээринге дайын чорудулгалары күштелген тудум-на, боо-чепсек алыр дээш удурланыкчы талаларның кижилери Афганистанче шуужуп эгелээри ам шуут-ла «чаңчыл» болган.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң составынга кирип турар республикаларның мурнуу кызыгаарларын быжыглаар дугайында шиитпирлиг хемчеглерни дүрген албас болза, байдал дыка бергедээр деп барган.

Александр ПЕЛЬЦ.
«Красная звезда» солуннуң корр.

Эки турачы эжим дугайында

ПУЛЕМЁТЧУ

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи тыва эки турачы, Ховалыг Чалбааевич Балчый-оол Дубно хоорайның Сурмичи деп камгалалга 1944 чылдың февраль 11-де 19 маадырлыг эштери-биле мөңге арткан, кончуг аныяк чалыы — 24 харлыында амы-тынын харам чок бергеннерниң бирээзи.

1920 чылда Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Талга Ховалыг Чалбааның өг-бүлезинге төрүттүнген. 1941 чылда Араттың революстуг шерингге келдирткен. Ол үе дайынның изиг түлүк үези турган. Өг-бүлелиг, иштиг-саатттыг кадайы Ийи-Талдан үдеп каан. 1941-1942 чылдарда ол бичии даргалар белеткээр школага өөренгеш, ону чедиишкинниг доозуп, улуг сержант эргелиг пулемет эскадронунга, салбыр командиринге томуйлаткан. Аңаа өөренмишаан, «Максим» деп аар дайын чепсээнге пулеметчик эргени алган. Шеригде, ылаңгыя пулемёт кезээнде чаңгыс чер-чурттуглары-биле таныжып, омак-хөглүг-биле шериг херээн эрттирип турган. 1943 чылдың чайынында тыва эки турачылар отрядын үзе адап организастаан, аңаа ол-ла хөй эштери-биле кирген. (Мооң автору база кады) Улуг-Хем оолдарындан пулемет кезээнге эвээш эвес пулеметчиктер барган. Оларның чамдыызы ээп келбээннер. Эъжимден Х. Дөңгүр-Кызыл, Ийи-Талдан Моңгуш Кечил-оол, Дус-Дагдан Мезил-оол, Баян-Таладан Самбуу дээш оон-даа өске эштери база маадырлыы-биле ханының сөөлгү дамдызын берип тургаш, чалыы назыннарындан чарылганнар. Ол взводтуң ынак командири Сат Бүрзекей база ында чаңгыс оңгуда арткан. Ол маадырлыг тыва оолдарны хөйү-биле адап болур: К. Дажы-Серен, О. Түметей, К. Сенчен-оол, С. Бады, М. Базыр, Л. Лакпа, О. Удум-Бора, С Сундуй-оол; С. Допчут-оол, М. Чылбак, М. Мөңгештей, С. Канчыыр-оол, М. Дыртык-оол, С. Шойдакпан. Дубно эжиинге шивээ камгалал Сурмичи деп суурда 19 маадырлар, ылап-ла үстүнде ады жаргеннер ол боор деп санап чоруур мен. Оларны хөөржүткен тураскаалын 1980 чылда база 1991 чылда чорааш номчаан мен. Хөй эки турачы пулеметчулар чораан бис.

Мен бо материалды чүге бижий берген мен дээрге, 1992 чылдың 6 ай 21-де «Арыг-Бажы» совхозтуң төвүнге эки турачы эживис Х. Ч. Балчый-оол, спорт мастери А. Т. Шойдук оларның шаңналы дээш спортчу маргылдаалар эрттиргенин солуннарда бижээнин эки билир бис. Бо хүннү таварыштыр амгы районда бар эки турачыларны дайынчы эжимниң чаа допчу төөгүзүн таныжып алыр аргалыг болдум. Кончуг кыска үениң иштинде канчап баары дайын шөлүнге билдингир болза-даа, кымның кажан карак чивеш дээр аразында салым-чолу канчап баары шуут билдинмес, дүн-даа, хүн-даа эртип-ле турган болгай. Дубно хоорайның эрте-бурунгу шивээзиниң баарында ха-дунма хөөрү бар. Оон кырында кызыл сылдыстыг тураскаалда маңы дашта мөңгези-биле чыдар ол 19 маадырларның адын алдын-биле чайырлап чураш, ыяштарны, чечектерни тарып олурткаш, өстүрген, оон шөйүлген кудумчуну Тыва эки турачылар деп адаан, шуут чайыннап турар чорду. Шак ынчаар адаан черлер ында кайы хөй. Деражнода музейде эки турачы бүрүзүн төөгүлеп көргүскени онза. Ында улуг лейтенант Сат Моңгуш Эрекейович база чыдар болгай.

Оон ынай ында Түлүш Сенгин Холашпаевич база чыдар. (Улуг-Хем оглу). Ровно хоорайда улуг лейтенант Куулар Допчут хөй оолдары-биле чыдарын билирле болгай бис. Ам Х. Ч. Балчый-оолче эглип кээлинер. Чоокта оон төрелдеринге чордум. Ховалыг Чалбааның ажы-төлү хөй чораан улус болду, а херек кырында ам чурттап чоруур артканнарынга ужураштым. Х. Ч. Чамай Хайыраканда чоруур 5 оол, кыстың иези, оон бичези Арыг-Бажында Х. Ч. Анай 7 уругнуң иези, Х. Ч. Көк-оол Хайыраканда.

Х. Ч. Балчый-оолдуң кадайы иштиг чыдып калган болгай, 1941 чылда чараштыр божаан, оол болган, ол оолду Ховалыг Балчый-оолович Сагаан-оол дээр. Улуг-Хем районнуң чоңну ажылга тургузар төптүң директорунда ажылдап турар. Шагаан-Арыгда чурттап турар. 3 уругнуң адазы болду. Адазын көрбээн, оон адын эдилээн.

Бис хөй халаптың дайын шөлүнде кажан, кая болу бээрин санап-даа, билип-даа турбаан бис. Ынчалза-даа эки турачылар, ээп келбээн эш-өөр дээш, сагыш-сеткил хомудап арткан бис. Чүл дизе республика төвү Кызылда алдын-биле сиилбээн бижик тураскаал тургустунмаан, тускай музей чок, өске-даа көргүзүптер чүнү-даа кылбаан бис. Ынчалза-даа Тиилелгениң 50 чыл оюнга аныяк салгал ону кылыр боор деп идегелдиг арткан бис.

1941-1944 чылдарда кыска үеде Х. Ч. Балчый-оол-биле кады чоруп, таныжкан боордан аңгыда, кайывыс-даа билишпес чораан аныяк үевис болгай. Чаңгыс кезекке чарылбас турдувус. Мен пулемет кезээнге кады турдум.

Очур ХОВАЛЫГ.

Даштыкыда

МЕЛЬБУРН. Ол хоорайдан 50 километр ырак турар Авалон деп черде делегейниң ужар чүүлүнүң эң улуг салону (делгелгези) ажыттынган. Чер бөмбүрзээниң мурнуу кезээнде ажыттынган делгелгеде делегейниң 14 чурттарының ужар чүүл болгаш аэрокосмос фирмалары боттарының 1000 ажыг чүүлдерин аппарып делгээн.

Делегей делгелгезинге Россияның ужар чүүл болгаш космос талазы-биле чедиишкиннерин база көргүзүп турар. Чижээ, ИЛ-96 самолетту, делегейде кара чаңгыс реактивтиг А-40 «Альбатрос» деп самолет-амфибияны, Ка-32 база Ка-50 вертолеттарны, а ол ышкаш МИГ-29 болгаш Су-27 дайынчы самолеттарны Россияның төлээлекчилери аппарып делгээн. РосИТА-СЧТА корреспондентилериниң дыңнатканын ёзугаар алырга, Россияның делгээн ол чүүлдерин авиасалонга келген кижилер улуг сонуургал-биле көрүп турар.

ГАВАНА. Кубаның болгаш Иранның аразынга садыг-экономиктиг харылзаалар сөөлгү үеде элээн калбарган. Делегейниң телеграф агентилелдериниң дамчытканын ёзугаар алырга, чигирин болбаазырадып кылыр дериг-херекселдерин болгаш технологияны Куба чоокку үеде Иранга чорудуп бээр. Чигир тростниигин болбаазырадып кылыр чеди чаа бүдүрүлгелерни Иранның девискээринге дерип кылырынга Куба дузалаар.

Гаванада турар даштыкы дипломаттарның чугаазын ёзугаар алырга, бо чылдың төнчүзүнге чедир Иран 200 муң тонна чигир тростниигин Кубадан садып алыр. Куба чоокта чаа Иранның нефтизин садып алган.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Беларусь Республиканың бүрүн эргелиг төлээлекчилери чаа дугуржулгага ат салган. Беларусь девискээринде ядролуг чепсекти узуткаарынга болгаш ону нептеретпезинге АКШ-тың талазындан дузаларын дугуржулгада айыткан. Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң (ХКД-ның) чурттарының бирээзи болур Беларусь девискээринде ядролуг ракеталарны адырарынга, узуткаарынга эргежок чугула техниктиг дериг-херекселдерни, нарын ол ажылдарны башкарар инструкторларны чоокку үеде АКШ-тың чазаа чорудар болуп турар.

КИНШАСА. Рейтер агентилелдиң корреспондентизиниң Киншаса хоорайдан дамчытканының ёзугаар алырга, Африка диптиң барыын кезээнде Того деп бичии күрүнениң парламентизиниң бажыңын коммандос дээр шериг кезектери хенертен эжелепкеш, чурттуң парламентизиниң 40 депутаттарын херек кырында хоругдаан. Тогонуң өске чурттар-биле бүгү кызыгаарларын дуглапкан.

Эрге-чагырга моон мурнунда турган того улустуң каттыжыышкыны дээр партияга солдаттарның болгаш офицерлерниң хөй чылдар дургузунда төлеп келген дадырларын оларга дедир эгидип бээр дугайында хоойлуну доп-дораан хүлээп алырын депутаттардан шериглер негеп турар. Амдыызында бүрүн бадыткаттынмаан сөөлгү медээни ёзугаар алырга, шериглерниң негелдезин депутаттар хандырган болгаш парламент бажыңын коммандостар хостапкан.

ТОКИО. Гонконгтуң «Карлсон энд Каплан» деп фирмазы Шикотанда черни арендалаар (хөлезилеп алыр) дугайында дугуржулгага ат салган турган. Ынчаарга Шикотанда 278 гектар черни 50 чыл хуусаалыг ажыглаар дугайында ол дугуржулгадан ойталаан дугайында фирманың баштаар чери Токиога албан ёзузу-биле дыңнатканын Японияның даштыкы херектер министерствозу чоокта чаа журналистерге чарлаан.

Амгы үениң аалчылар бажыңнарын, турисчи черлерни аңаа тудары дугуржулгага көрдүнген турган. Дугуржулгадан фирманың ойталаанының кол чылдагааны — Шикотан ортулук амгы үеде Россияның болгаш Японияның аразында маргылдаалыг чер девискээри болуп турары деп, Гонконг фирмазының дыңнадыг бижиинде демдеглээн. Ук бижикти фирманың баштаар чери Японияның Гонконгта консул черинге дамчыдып берген. Оон-биле холбаштыр Японияның даштыкы херектер министерствозунуң төлээлекчизи мындыг медеглел кылган: «Дугуржулганы күүседиринден фирманың ойталаанынга Токио байыр чедирип, Японияның туружун ук фирманың баштаар чери билип турары-биле холбаштыр сеткил ханыышкынын Японияның даштыкы херектер министерствозу илергейлеп тур».

ВАШИНГТОН. Америк армияның сержантызы Джеффри Рондоуну АКШ-тың эрге-чагыргалары чоокта чаа тудуп хоругдаан. Венгрияга болгаш Чехословакияга турган коммунистиг чазактарга ажыктыг кылдыр өскерликчи болгаш шпион үүлгедиглерни кылган деп, истелге чери сержантыны буруудадып турар.

Дж. Рондоу 1985 чылдан 1988 чылга чедир Барыын Германияга АКШ-тың сески чадаг шериг дивизиязынга албан эрттирген. АКШ-тың болгаш НАТО-нуң чажыт шериг документилериниң хоолгаларын ол сержант Венгрияга болгаш Чехословакияга дамчыдып берип келген деп ону буруудаткан. Ынчангаш сержантыны бүгү назынында кара-бажыңга хоругдаар кылдыр шиидерниң кыжаңыышкыны оон кырында диргелип келген.

СЕУЛ. Мурнуу Көрейниң чамдык солуннарынга элдептиг медээни чаа парлаан. Токионуң неделя санында үнер «Сюкан бунсюн» солуунуңга япон армияның майору, амгы үеде шериг училищелериниң бирээзинде төөгү башкылап турар С. Ананиниң улуг эвес чүүлү парлаттынган. Ол чүүлдү Сеулдуң хөй солуннарының корреспондентилери дораан сегирип алгаш, чара парлаан.

Японияның эрге-чагыргазын туткан Либерал-демократтыг партияның удуртукчулары хөй чылдар дургузунда хээли ап келген дугайында төнчүзү чок чидиг маргылдаалар-биле холбаштыр Японияга күрүне азы шериг эргилдези чайлаш чок деп, төөгүчү майор медеглээн. «Сүлчээ болгаш үймээн үндүрерин болуп күзевейн турар мен» деп, майор С. Анан бижээн.

Япон армияның дайзынзырак офицерлери 30 чылдарда ханныг үймээннерни организастааның амгы майорнуң чүүлү сагындырып турар. Үжен чылдарда болгулаан ол үймээннерни «Хээли алыр чорукту чок кылыр болгаш саттыныкчы парламентини дүжүрер!» деп лозуңнуң адаа-биле организастап турган.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың армиязында шериг албаны эрттирип турар херээженнер дайын чорудулгаларынга киришпес дугайында дурум бар. Ынчаарга «Нью-Йорк таймс» солуннуң бижээнин ёзугаар алырга, АКШ-тың шериг албанында херээженнер дайын чорудулгаларынга киржир эргени чедип алыр дээш шимчээшкинниң сөөлгү үеде калбартып турар. Дайын чорудулгаларынга киржир эргени чедип алыр дээш херээжен шериг албанныгларның 58 хуузу бадылаан. Оон чылдагааны чүдел? Америк херээжен шериг албанныглары тулчуушкуннарже чүге чүткүп эгелээнил?

Оон кол чылдагааны — херээжен шериг албанныглары дайын чорудулгаларынга киржир эргези амга чедир чок болганда, оларның эрге-дужаал талазы-биле депшир аргазы база чок болуп турары деп, солун тайылбырлаан. Дайын чорудулгаларынга америк херээжен шериг албанныгларын киириштирер азы киириштирбес дугайында айтырыгны 1992 чылдың ноябрь 15-ке чедир АКШ-тың камгалал министерствозунуң тускай комиссиязы чугаалажып көөр.

Амгы үеде АКШ-тың армиязында бүгү шериг албанныгларның 11 хуузу херээженнер болуп турар.

БОЛУУШКУННАРНЫҢ ЧЕРИНДЕ

Бай-Тайганың салым-чаянныг оолдары — ССРЭ-ниң улустуң артизи композитор Алексей Чыргал-оол биле Тыва Республиканың алдарлыг артизи Куулар Салык-оолдуң ынакшыл дугайында Хемчик унунга нептерээн тоолчургу чугаага үндезилеп чогааткан «Ыглаар-Дуруг» деп шиизин көрүкчүлер эки билир. Ону Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга мурнуку чылдарда база тургускан турган. Композиторнуң чараш хөгжүмүн болгаш артистиң сөзүн чон чүүлдүгзүнүп хүлээп алган. Ук шиини бо чылын аныяк режиссер Альберт Хомушку сценага база катап тургускан.

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы бөлүү «Ыглаар-Дуруг» деп чараш чурук каасталгалыг, идик-хеп дерилгелиг, уянныг хөгжүмнүг чаа шиизин Бай-Тайга болгаш Барыын-Хемчик районнарга көргүзери-биле ноябрь 5-те Кызылдан аъттаныпкан. Артистер Бай-Тайгага 6 хонар, оон Кызыл-Мажалыкка кээр болгаш Барыын-Хемчик районга ноябрь 20-ге чедир оюн көргүзүп ажылдаар.

Бистиң корр.

Сарыг-шажын календары

НОЯБРЬ АЙ

Ноябрь 1. Ак чылан хүнү, кара хүн, эрги сан-биле 7. Эр мага-боттуг, найыр-наадым, дагылгаларга эки, ындыг болза-даа, куда-дой болгаш кижи хөөржүдеринге таарымча чок хүн. Оон ынай пар, чылан, улу хүннеринде куда кылырынга, кижи ажаарынга таарышпас, чорук чогуваc болур.

Ноябрь 2. Кара аът хүнү, эрги сан-биле 8 чааның хүнү. Эки хүн, кыс мага-боттуг, куда, дой кылырынга таарышпас, ажыл-херек бүдүнгүр, эң-не өөрүшкү-маңнайлыг хүн, кандыг-даа ажыл-үүлени кылып болур.

Ноябрь 3. Эрги сан-биле 9-туң хүнү. Кара хой хүнү, кара хүн, кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы багай, үүле-херек чогуваc хүн.

Ноябрь 4. Эрги сан-биле 10-нуң хүнү, эки хүн, көк сарбашкын хүнү, албан хүнү, эң ылангыя сонгулдалар, томуйлаашкыннар кылырынга таарышкан, кадыг-берге-даа болза, өске чүүлдерге багай эвес, ажыл-үүле бүдүнгүр хүн.

Ноябрь 5. Эрги сан-биле 10-нуң хүнү (катаптап турар). Көк дагаа хүнү (кара хүн) кыс мага-боттуг, куда-дойга таарышкан, өөрүшкү-маңнайлыг хүн, ынчалза-даа ырак оруктар, үүле-херектер бүтпес.

Ноябрь 6. Эрги сан-биле 11-ниң хүнү. Кызыл ыт хүнү эң эки хүн, эр мага-боттуг, ажыл-херек, чорук чогунгур. Куда, дой эрттирерингe эки хүн.

Ноябрь 7. Эрги сан-биле 12-ниң хүнү. Кызыл хаван хүнү. Кара хүн, эр мага-боттуг өөдежок, чорук чогуваc, хирелиг хүн-дүр.

Ноябрь 8. Эрги сан-биле 13-түң хүнү. Сарыг күске хүнү, эң эки хүн-дүр, эр мага-боттуг, найыр-наадым, дагылгага таарышкан, ажыл-үүле бүдүнгүр хүн.

Ноябрь 9. Эрги сан-биле 14-түң хүнү. Сарыг инек хүнү, эки хүн-дүр, кыс мага-боттуг, куда-дой кылырынга таарышкан, ажыл-херек бүдүнгүр, өөрүшкү-маңнайлыг хүн.

Ноябрь 10. Эрги сан-биле 15-тиң хүнү. Ак пар хүнү, эки хүн, эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг, чүнү-даа кылып болур хүн.

Ноябрь 11. Эрги сан-биле 16, кара хүн, кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг ынчалза-даа багай хүн. Чорук чогунгур эвес, ажыл-үүле бүтпес.

Ноябрь 12. Эрги сан-биле 17-ниң хүнү. Кара улу хүнү. Кончуг багай хүн, эр мага-боттуг эки эвес хүн, ол хүн чүнү-даа кылып болбас. Серемчилелдиг болза эки.

Ноябрь 13. Эрги сан-биле 18-тиң хүнү. Кара хүн. Кыс мага-боттуг, куда-дой кылбас, чорук чорбас хүн.

Ноябрь 14. Эрги сан-биле 19-туң хүнү. Көк аът хүнү, эки хүн, эр мага-боттуг, куда-дой, чорук кылырынга эки хүн, кандыг-даа ажыл-херек бүдүнгүр.

Ноябрь 15. Эрги сан-биле 20-ниң хүнү. Көк хой хүнү, кара хүн, эр мага-боттуг, найыр-наадымга, дагылгаларга эки хүн, өске чүвелерге арай таарымча чок хүн.

СЕРГЕЙ ПЮРБЮ АТТЫГ ШАҢНАЛ

Ындыг шаңналды Тыва Республиканың культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черниң хуралынга бо чылдың январь 17-ниң хүнүнде хүлээп алган. Ынчангаш хөй санныг номчукчуларның дилээн ёзугаар Сергей Пюрбю аттыг шаңналды тыпсырының дүрүмүн ук эвилелдиң баштаар черниң даргазы Сергей Баир номчукчуларга таныштырар-дыр.

Тыва Республиканың культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелиниң С. Пюрбю аттыг шаңналын чыл санында республиканың Культура ажылдакчыларының хүнүн таварыштыр культура ажылдакчыларының эвилелиниң кежигүннеринге тыпсыр. (Сергей Бакизович Пюрбю —Тываның улустуң чогаалчызы, күрүне шаңналының лауреады, Тываның Улусчу чогаадылга бажыңының баргы директору. 40 чылдарның төнчүзүнде ол репрессияга таварышкан болгаш 50 чылдарда буруу чок болганы-биле агарып үнген).

«Республиканың культура ажылдакчыларының эвилелиниң Сергей Пюрбю аттыг шаңналының лауреады» деп хүндүлүг атты тыпсырының дугайында дилег-бижикти район болгаш хоорай күүскомнарының культура килдистери-биле кады эге организациялар кирип болур. Лауреатка кандидаттарның чогаадыкчы характеристикаларын күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга чугаалажып көргеш, бадыладыры-биле Тыва Республиканың культура ажылдакчыларының эвилелиниң президиумунче кирер.

С. Б. Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады атты клуб албан черлериниң, культура парктарының, музей болгаш библиотека ажылдакчыларынга, культура талазы-биле ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң башкыларынга тыпсыр. С. Пюрбю аттыг бирээзи-ле 3 муң рубль хемчээлдиг 5 шаңналды тургускан. (Спонсорларның акша салыышкынындан хамаарыжыр болганда, шаңнал 10 муң рубль чедир өзүп болур).

Ук шаңналды чыл санында болуп эртер республиканың Культура ажылдакчыларының хүнүнде тыпсыры көрдүнген. Шаңналга төлептиг болган кижилерге хүндүлүг хөрек демдээ болгаш дипломну бээр. Ук шаңналды алганнар катап шаңнадып болбас.

С. Б. Пюрбю аттыг шаңналга кандидаттарны бүгү талазы-биле ханы өөренип, сайгарып көргеш, культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черниниң комиссиязынга чылдың май 25-ке чедир хуусаада кирер.

С. Пюрбю аттыг шаңналды тыпсыр үеде коллективтер болгаш авторлар дараазында дүрүмнү сагыыр ужурлуг: бир эвес ийи кижи апаар болза, шаңналды оларга деңге үлээр. Бир эвес үш кижи болу берзе, удуртукчузунга шаңналдың чартыын бээр, а өске чартыын арткан кижилерге үлештирер. Бир эвес коллектив удуртукчузун шаңналче кирбээн таварылгада, шаңнал акшазын коллектив үлежип ап болур.

1. Культура-дыштанылгазының ажылдарының болгаш дыштанылга ажыл-чорудулгазының талазы-биле:

Клубтуң дыштанылга ажыл-чорудулгазынга эде тургустунуушкун, программаларның күүселдези, культура политиказы, рынок экономиказының үезинде культура ажылдакчыларының дүрүм ёзугаар сонуургалын болгаш чогаадыкчы эргелерин камгалаарынга идепкейлиг киржилгези, профессионал белеткелди ханыладырынга болгаш калбартырынга идепкейлиг чоруу, дыштанылганы организастаарынга чаа хевирлерни шиңгээткени, Тыва Республиканың ажылчы чонунуң культурлуг амыдыралын, сагыш-сеткилин байлакшытканы болгаш мурнакчы аргаларны дүржулгазы дээш тодаргай ап чоруткан хемчеглерин өөренип көөр.

2. Улусчу чогаадылга талазы-биле:

Бот-тывынгыр улусчу чогаадылганы сайзырадырынга төлептиг үлүү. Тываның хөй нийтизиниң болгаш массалыг информация чепсектериниң үнелээшкиннерин алганда, улусчу коллективтерин болгаш ат-сураглыг каттыжыышкыннарны тургусканы дээш тодаргай чедиишкиннерин кол өзек кылдыр көөр. Ол ышкаш улусчу чогаадылга талазы-биле республикалар аразынга, делегей чергелиг культура харылзааларын быжыглааны, республика чергелиг фестивальдарга, көрүлделерге, чогаадыкчы ужуражылгаларга, концерттерге, делгелгелерге чогаадыкчы чедиишкиннери республикага болгаш районнарга болуп культурлуг хемчеглерге методиктиг болгаш практиктиг дузазы бүгү-россия болгаш делегей чергелиг массалыг хемчеглерни эрттиреринге чедиишкинниг киржилгези, улусчу чогаадылга талазы-биле эртем-шинчилел болгаш чогаадыкчы, тывызык ажылдары дээш тодаргай чедиишкиннерин база өөренип көөр апаар.

3. Музей ажылдарының талазы-биле:

С. Пюрбю аттыг шаңналды республиканың «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейиниң культура ажылдакчыларының эвилелиниң кежигүннери ап болур. Тывага музей ажыл-херээн хөгжүдеринге киирген улуг-хуузун, хөй чылда чедиишкинниг ажылын бадыдаалап шаңналче киирери көрдүнген. Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын чон ортузунга суртаалдаарынга амгы үениң байдалынга чорутткан ажыл-чорудулгазын өөренип көөр.

С. Б. Пюрбю аттыг шаңналче депшиттирип турар кижи дараазында чүүлдерни кылыр;

1. Музей ажылынга хамаарышкан материалдарны солуннарга болгаш сеткүүлдерге парладыр.
2. Музейниң чугула айтырыгларынга болгаш коллекцияларынга хамаарыштыр суртаал ажылын нептередири-биле телевидение, радио дамчыдылгаларынга идепкейлиг киржир.
3. Музей ажыл-херээн болгаш коллекциялар талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын чорудар.
4. Музей фондуларын тургузарынга база методиктиг болгаш практиктиг дуза көргүзери-биле районнарже сургакчылаашкынның түңнелин база көөр.
5. Конференцияларга, семинарларга, хуралдарга илеткелдер-биле киржир.

4. Библиотека ажылдарының талазы-биле:

Библиотека болгаш оон ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээринге ажыктыг киирген үлүүн, библиотека ажылының демократтыг сайзыралының хөгжүлдезинге мурнакчы чоруун өөренип көөр. Ол ышкаш даштыкыга, республика иштинге библиотека ажылдарын хөгжүдеринче угланган идепкейжи болгаш хөй-ниитичи ажылдарга киржилгезин, библиотека ажыл-херээнге шиитпирлеттинмейн турар чугула айтырыгларны көдүргенин онзалап көөр. Библиотека ажылдарының теориязы болгаш практика талазы-биле экижидеринче угланган эртем-практиктиг конференцияларны, семинарларны, хуралдарны республика девискээр аайы-биле ажыктыг, өөредиглиг чорутканын база библиотека ажылдакчыларының профессионал деңнелин, квалификациязын бедиткенин, библиотекаларның сан-хөө талазы-биле байдалын экижидеринче угланган коммерциялыг ажыл-чорудулгазының сайзыралын база өөренип көөр.

5. Өөредилге черлериниң талазы-биле:

Тываның ажыл-ишчилериниң сагыш-сеткил талазы-биле байлакшылын база культура талазы-биле эртем-билиин сайзырадырынга, чаңчылдарын, ёзулалдарын, сүзүглелдерин катап тургузарынга киирген төлептиг үлүүн көөр. Ол ышкаш Тыва Республиканың культура ажылдакчыларының эвилелиниң мурнунда сорулгаларны айтып, Тываның культурлуг амыдыралын моон соңгаар чаартырынга, сайзырадырынга, культура ажылынга тускай специалистерни белеткээни дээш киирген үлүүн база өске-даа ажылдарын өөренип көөр апаар.

Тайылбырны «Шын» солуннуң культура, улус өөредилге, чогаал килдизи белеткээн.

ХАМНАРНЫ-ДАА АЖЫГЛАЗА

Сөөлгү үеде көдээде мал-маган оору кедерээн, бо үүлгедиг хөйнүң өнчүзүнге улуг когаралды чедирип турар. Ындында-ла мал бажы эвээжээн чуртка оор дээрге эң айыылдыг үүлгедикчи-дир. Мал азыраары амгы үеде нарын, ынчангаш аңныктар мал ажылынга хөөн чок апарган. Чүгле харын малчыннар ажы-төлү харын чүгээр ынангыр болуп турар.

Бир боданы оор кижи садып саарган, кайы хире хөй олчаны тывар-дыр, ындыг халас олча четтирипкен ийи буттуг бөрү күрүне ажылы-даа кылбас болгай. Амгы үениң оорлары херек эрттирип чорааш-ла чер-черде өөрү-биле дугуржуп алырлар, а кажан хостанып үнүп келгеш, ырак Бай-Тайганың оор кижизи Улуг-Хемде эжинге суг келгеш, сулчээлежип, машина-балгатты тып алырлар.

Олар боо-моңгулуг суг болгулаар, оларны сүрүп тудар дээннерге оорлар кажан-даа кээргел көргүспестер, чүге дээрге амгы үениң ийи-чаңгыс оорлары — үптекчилер, дээрбечилер болганда, оларның сагыжы кара, холу ханныг. Ынчангаш оорларга удур бүгү социал аргаларны ажыглаары чугула, чижээлээрге, хамнарга каргыш-чатка салдырар, азы ламаларга хүрүм кылдырар херек.

Шаанда Хемчик кыдыында Хову-Аксы (Үстүү) деп черге чурттап турган бис, ачамның төрели Шокар-Хам дээр ирей турган чүве ийин, ол үеде улуг кижиниң чогум адын адаар эвес, ыяап-ла ойзур (Шокарлаар) турган чүве-дир.

Мал-маганның оорлатканнар бо хамны соора көрбестер. Каран көрнүр кончуг кижи-дир, чүвезин оорлатканнар бо ирейге бо-ла кээрлер, карганыры кончуг дээштиг кижи-дир, оршээзин, дээр чугаа-соот аалдарга дыргын апарган турган. Оон салган каргыш-чатказы ыяап-ла чедер дижирлер.

Бир катап каш хойлуг Моңгуш Шынар-оолдуң ыдыктап каан чаңгыс иртин дүне оор алгаш барып-тыр. Шынар-оолдуң каргыш-иргижи-даа дендээн: «Холу хоорулган ийи буттуг кокай мээң иртим эъдин уруг-дарыныӊ эъди-биле холуп чизин, кулугур... суг-суг дээш-даа дам барган. Шынап-ла, Шынар-оол Шокар-Хамны хооп алгаш хамнатканнар, оон түннелинде каш-ла хонганда Узун-Сарыг деп кижиниң чаш уруунуң ишти хевере берген. Ук кээргенчиг чаштың тыны хылдын кырында апарганда, бир эртен Хенче-Кара (оорнуң кадайы) ыглапсыктап, биезиг-ле Шокар-Хамга чаннып-чашпып келгеш, мынчаар, тө каап берген:

— А богда, кужур акым, чаш төлүмнү кээргеп көр, бо кончуг Узун-Сарыг деп чүве ол иртти оорлап экелгеш, дунмазы сээдеп Чарын-оол деп чүвениң өөнге өзеп каан болду. Каш хоюмдан эң шыырак хурагандыг хойну ам бо дораан-на аппарып бээр мен, а силерге сувай өпкүм бар, оон-биле холуңар актаар мен... суг-суг дээш, чаннып шаг болган-дыр.

Ук хам ирейде бак сеткил чок, чүгле чонунга өмек-дөмек болуп, аарыг-аржык кижилерге дуза кадарынга чөпшул кижи-дир. Ам канчаар боор, хам демги аарыг чаш урууну экиртип каан-дыр, хөөкүй, дутуржулга-даа бүткен, а Шынар-оолдар биле Узун-Сарыглыг кезек эп-найыралдыг болуп, кожа-хелбээ чурттап эгелээн. Ол-ла бүгү — хамның ачы-хавыязы боол-тур.

Оон соонда Узун-Сарыг оорланыр чоруун шуут каггаш, Хемчикке база бир идепкейлиг чин тээр (Моолдан) кижи болуп, кыдат садыгжы-биле эл-хол болу бериптир эвеспе оң.

Сандан САНДЮ.

ЭР КАРА ЭЗИРЛЕР

Тоожу

(Уланчызы. Эгези № № 207. 212, 213 «Шында»).

Ээр-Хаайның муңчу авазы Чесиндоога хүрүм номчаан орган: «Аныяк кыс чоруур шаанда, буяннығларны оюп каапкаш, бузуттуг ашакка барып, оон аза-хортан оол төрүп, ам келгеш, арат чонну шүүдедип, ачылыгларга амырдыш бербейн турары-биле бурган башкыны хүртеннелипкен-дир силер! Ынчангаш бурган башкы бо херээжоктуң дөрт мөчүзүн шыңдалаан-дыр. Ам улуг хүрүм кылдыртып, оожумнап, орталанзынарза эки-дир» деп, лама түңнээш, судурун мынчаар номнап дооскан: «Ом мани падме, хум!» (Лотос чечектен бодараан бурган башкы).

— Чүнү оштап, чүзүн мегелеп, аксынга киргени-биле-ле үш-дүмбей элип оар кандыгаай мындыг ламал бо!? Бистиң аарыг-аржык кырган иевисти чүү деп нугулдеп ораы ол моон! Чыртак азаның! Күдер-Мегениң мегехоп-биле Уластайның кара өөнге шажыладып өлүрткеш, оон казайын сээн «авыралдыг, буянныг ноянын» дээрбелеп албаан ийикпе, чиртек лама?! Бо кем чок бурган башкы эвес, а кем-херек үүлгедир дээш мынча сөөгүн сөөртүп келген, ноян-дүжүметтерниң дүржок шивишкини-дир! Хой-гулаштыр дырыштыр хүлүп алгаш сывыра шаап тыртар моңу, оолдар! — дээн соонда, туразында Чолдак-Мөге чүү боор, ирик төш дег багай ламаның кырында-ла барган. Ламаларның чүвүрү бар боор эвес, кулугурнуң семис чаазынче ол хаак-биле бичии домкаарга-ла лама өчүп берипкен.

— Өршээ, авыразын! Авыралдыг бурган башкы! Амытын оочула! Дургуннар чүнү канчап турлар эвес. барып көр! Оон бүгү чүвениң аянын ыяк билип алгаш, аъдың ап чоруур оолга таптыг, бирден бирээ чокка тодаргай чугаалап бергеш, ол оолду бисче дедир чорудуптар сен! А бодуң ачаа артып калгаш, хүрүм-кумзат кылып, оларны алаактырып, аайынга кирип ап турар сен дээрге, коргуп-иргип-ле келген кижи мен, хоор чонум! Амы-тыным авыралдап көрүңер! «Ом мани падме, хум!»

Чолдак-Мөгениң саналы-биле чыртак ламаны болгаш оон эдертип чоруур оглун чүвениң ужуру тывылгыже бектегге тудар кылдыр шиитпирлээннер. Даартазында даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг шокар турда, эрес кайгал эрлер хем унунга турарындан айыылзынгаш, Кара-Дагның кашпалдарынче кызырадып үне бергеннер. Мунчураан ие Чесиндоону ажаап-хайгаараары-биле Дажыманың дайы Аскак-Дуганчы ашакты болгаш Самбаның азыраан аза-невзи Кара-оол ашак-кадайны арттырып кааннар, а Сайлыкмаа Самбамдан чарылбас мен дээш эл улус-биле кады чорупкан. Ол хүнден эгелээш-ле Кара-Даг, Оргу-Шөл алдан маадырларының аал-турлаа болуп, алдаржып артып калган чүве-дир. Оон улаштыр Хемчиктиң эрес-лидим оолдары Кара-Даг, Оргу-Шөлче хүн бүрү шуужуп-ла эгелээннер. Ол хөй чонну көөрге, бир-даа муңгаххилег арын-шырай көзүлбес, а шуптузу-ла омак-хөглүг, өөлыг-шоорлуг болуп турган. Хөйүнде-ла ноян-дүжүметтерге удур ырлар дыңналгылаар:

Өлүрүкчү Сеңгинчикти
Өзеп каар дээн күзелим бар.
Өзеп каапкан өртээнейге
Өскүс бодум баргай-ла мен.
Араатанзыг Сеңгинчикти
Алып каар дээн күзелим бар.
Алып каапкан алымынга
Ал-ла бодум баргай-ла мен.

Чалгаараан, буукан ырлар база дыңналып тургулаан:

Чавагазын салбактанар,
Чаваа доруун ээртенер.
Кежегезин хенчеленер,
Хенче доруун ээртенер.

Бир-ле чайгы даң хаязында Кара-Даг белинге маузер дээр хуртуң боо чаңгыс аас «То-ог!» кылдыр чылчырай каапкан. Эвээш санныг Самбажыктарже курт-кымыскаяктар дег хөй шеригниң күжүн дөгеп, хөме таварып келгени ол. Оон мурнунда Тыва чуртунга кажан-даа болуп көрбээн улуг тулчуушкуннуң эгези — чаңгыс боо ыды бо болган. Самбажыктың улузунга чамдык быжыг туруш чок, чайгылчак кижилер база тургулаан. Даң хаязының булуртуң ыржымын өттүр чаңгыланы берген боо даажы ындыг кижилерниң алыс шынарын, арын-нүүрүн дораан-на көргүзүпкен.

Семис-Чейзенниң чээни Сат Селгекпен дээрзи дүүн чаа-ла эш-өөрүнге, арат-чонунга шынчы, кончуг кижи болуп чылбывайнып чедип келгеш, Ээр-Хаайларга каттыжып алган. А бөгүн ол боо даажын дыңнаан дораан-на, Селгекпен мынчаар алгырып үнүп-түр:

— Кара-Дагның хаан бег кылыр бис бе, Оргу-Шөлдү олбук-ширээ кылыр бис бе?! Эрте дээре туттураалынар, оолдар!!!

Кортуктарны болгаш саттыныкчыларны көөр хөөн чок чоруу көскү-хөрээнде сыңышпастаан Дажыма, Сарыг-Хаа сүглап ол сойлукту туткаш, хол-будун бөле хүлээш холахараганга өртеп кааннар. Тулчуушкуннуң мурнуу чарыында Дажыма бодунуң өөрүнге каш сес чугаалаан:

— Ыт биле бөрү херишкенде, оларның бирээзи өскезин ыяап-ла өлүрер апаар. Олар кажан-даа шала-була херзки каапкаш, ыттар ышкаш анаала тарай кылаштажы бербестер. А бистиң бөгүнгү байдалывыс база ындыг: чок-ла болза, тиилээр бис, дириг артар бис, а чок-ла болза, бастырар бис, кара баштарывысты кара черге салыр бис. Бисте чүгле мындыг ийи орук бар. Ынчангаш үндарап-уярап, коргуп-сүртеп, хейде-ле бачыдап девидээн херээ чок! Ханныг чүректеривис сокпастааже, суглуг карактарывыс шимдингиже сокчур бис, ха-дунма! Шуглур, тиилээр дээрден өске чүнү-даа бодаар херээ чок!! Эки-ле туттунуңар, эш-өөрүм, эр кара эзирлер! Эр кижи хана баарынга төрүттүнер, а хая баарынга өлүр ышкажыгай! Бо дайзыннар бистен база келергей коргуп турарлар-ла болгай. Оларга бис эң сүрлүг кестүр ужурлуг бис!

Үг-түмен аг-шериг Кара-Дагны каш катыт кылдыр дүй бүзээлеп келгеннер. Эвээш шактыр бооларлыг болгаш каш борбак бырдааннарлыг алдан-маадырлар хүртүн чепсектерлиг хөй шериг-биле тос хонукта доктаал чок, он хонукта олут чок тулчуп келгеннер. Кара-Даг, Оргу-Шөл кижи ханы-биле чедиштир суггарттынган, ок-боонуң ышкагындан чайгы хүн безин хан-кызыл апарган турган.

Кужур Ээр-Хаайның солагай кастыы кызыл-мыгы хая апарган, ол буду үттүнмес эскак-даа бол, аткан огу аазатан дайзыннарга акташкан чүве дег оларны кыргый шаап-ла турган. Сайлыкмаа кужур баштайгы удааларда уган-кудун оскунуп, хоюг кызыл шырайы ак тос дег апарган, ыглай кагылап, хая артынга хоруп чыткан.

Чоорту оон угааны чүгээр орталанып келгеш, Сарыг-Хааны көөрге, ол ханныг өштүн куру-биле шарып ап орган. Уруг орта эр анныл түра халааш, балыгланган кижилерниң шыва тону, азы куру-биле оларның балыгларын кончуг шалып шарып берип эгелээн. А пөс хеви чок кижилерниң балыг-бышкыннарын бодунуң дордум куруң база торгу тонун ора соккаш, олар-биле шарып берип турган. Кыс кижи эвеген чанагаш турар эвес, Самбаның өшкү кежи херектээжин хөөлбүрээртир кедип алган.

Кара-оол ашактың оолдары, Самбаның кады азыраан акылары — Санчай биле Доржу болгаш Торгалыгның Шавар-Санаа баштадыр дыка хөй маадырлар кара баштарын кара черде мөңгези-биле салганнар. Адак сөөлүнде адар огу төнүп, эш-өөрү дыка эвээжээнде безин, Самбажыктың хөделиишкини улам шиитпирлиг, улам коргуш чок болуп, дайзыннарны каң-болат бижээ-биле одура шелип, ай ак балдызы-биле чара шаап-ла турган.

Он бирги хүннүң даң бажында алдан маадырлар изиг демир дээрбектен чаза булгап үнгеннер-ле! Кужур эрлерниң боо-моңгу чоктары аргамчылар бажынга аар даштар баглагылап алгылааш, хүртүн бооларлыг дайзыннарны оон-биле соп, тарадыр сывырып турганнар-дыр! Алдырбайн баарының кара чаңгыс аргазы — Хемчиктиң канчап-чоол-даа түргаш, кежерп турган.

(Уланчылыг).

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим ынак ававыс Билзинмаа Ортундоковна Саая ноябрь 6-да 55 харлаар.

Ававыс амгы үеде пенсионер-даа болза, 35 чыл дургузунда ажылдап келгени Шекпээр ортумак школазында башкылавышаан. Беш урууну төрээш, чааскаан азырап өстүрүп каан ававыска кан дег кадыкшылды, узун назынны, ажыл-ижинге чедиишкиннерни черге чедир мөгейбишаан, күзеп олур бис.

УРУГЛАРЫ: Вера, Надя, Григорий, Артур, Шивит.
КҮДЭЭЛЕРИ: Кан-оол, Омар, кеири Урана.
УРУГЛАРЫНЫҢ УРУГЛАРЫ: Артыш, Чингис, Чаяна, Милана.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ХӨМҮР-ДАШ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРИНГЕ

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези 1993 чылда хөмүр-даш бээринге керээлер чарарын 1992 чылдың ноябрь 15-ке чедир узатканын дыңнадып тур. Ол хуусааның эртрениниң соонда керээ чарар талазы-биле айтырыг тургуспас.

«Каа-Хем» разрезтиң администрациязы.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ БОЛГАШ ХУУ КИЖИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Автомобиль артык кезектериниң «Авоська» магазининде «Дорожная», «Снежинка» (165/13) деп дугуйлар кирген. Өртээ 7500 болгаш 7000 рубль. Туда-даа, шилчидилге-биле-даа төлеп болур.

Магазинниң адрезиБ: Кызыл хоорай, Весенняя, 2.

ПРОКУРАТУРАГА КЕЛИҢЕР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1992 чылдың сентябрь 17-де доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың прокуратуразында С. К. Токаның политиктиг репрессияларга киржип, киришпээнини фактызын хынаар талазы-биле комиссия ажылдап турар.

Бо айтырыг талазы-биле кандыг-бир документилиг хамаатылар азы хөй-ниити организациялар Тыва Республиканың прокуратуразынга чедип кээп болур.

Республика прокуратуразының адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 57.

БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ

Республика эмнелгезиниң эртем-практиктиг төвүнде бүзүрел телефону ажылдап эгелээн. Бир эвес силерге чааскаанзыргай, кударанчыг азы шыдажыр аргажок берге апарза, ынаар долгап болур силер.

Бүзүрел телефону өг-бүлеңерге, черле ынчаш амыдырал-чуртталганарга таваржып келген бергелерден адырлып алырының аргаларын силерге сүмелеп бээр. Ол силерниң буянныг болгаш ак сеткилдиг сүмелекчинер болур.

Бүзүрел телефону кежээкиниң 19 шактан эртенгиниң 7 шакка чедир ажылдаар. Ооң дугаары 3-24-20.

Долганар, силерниң долгаарыңарны ында четтикпейн манап турар.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР.

«Тыва автотранстың» ӨКК-зының Артаа Юрьевич Шагжының адынга 1990 чылдың июль 16-да тывысканы «ВС» категорияның № 0457725 чолаачы шынзылгазының читкени-биле ону күш чок деп санаар.

ААС ЧОГААЛ БӨЛҮҮ

Кызыл хоорайның культура килдизи найысылалга тыва аас чогаалының бөлүүн тургузарын чарлап тур. Анаа сыгыт-хөөмей, дүрген чугаа, тывызыктар, үлегер чугаалар күүседир база тыва хөгжүм херекселинге: хомус, игил, бызаанчы, дошпулуур болгаш өске-даа хөгжүм херекселинге ойнаар кижилерни хар-назыны ылгал чокка хүлээп алыр.

Кичээлдээр хүнү: четверг, пятницада 17 шакта.

Бистиң адревивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 99-101. Кызыл хооркүүскомунуң культура килдизи, тел. 3-47-46.

№ 12 ГТК-ДА ГАРАЖ ЭЭЛЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Ноябрь 7-де 10 шакта гаражтар девискээринге гараж ээлериниң ниити хуралы болур. Электри энергиязын кожуп кииреринин дугайында чугаа болур. Хуралга келбээн кижилерниң гаражын электри энергиязы-биле хандырбас.

Гараж ээлерин эле бүрүткээри доозулганын кооперативтиң баштаар чери кежигүннерге дыннадып тур. Ол талазы-биле хомудалдар хүлээп алдынмас.

КИНО

НОЯБРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Американский кикбоксер» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, «Видеозал»: «Мир иной» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

«Кызыгаар» совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, күш-ажылдың хоочуну, Маадыр-ие **Даваа Малчыновна СОЯННЫҢ** озал-ондактан мөчээнин дыңнатпышаан, ханы кажыдалывысты илередип тур бис.

ТӨРЕЛДЕРИ.

Улуг-Хем район чагыргазының улус өөредилге килдизи, профэвилел чөвүлели улус өөредилгезиниң хоочуну **Светлана Түлүшовна ЫДАМЧЫКТЫҢ** аар аарааш, хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш өске-даа чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазааның «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь). А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36 73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус сеткилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларын дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 215.